

บทที่ ๔

วิเคราะห์คุณค่าและอิทธิพลงานวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์ที่มีต่อการพัฒนามนุษย์ในสังคมไทย

ในบทนี้ จะได้ศึกษาการวิเคราะห์คุณค่าและอิทธิพลงานวรรณกรรมเรื่องคู่มือมนุษย์ที่มีต่อการพัฒนามนุษย์ในสังคมไทย เพราะวรรณกรรมที่ได้นี้จะต้องมีผลต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมไทยและชาวต่างประเทศไม่มากนักน้อย เพราะวรรณกรรมคู่มือมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสังคม ซึ่งได้มีการแต่งขึ้นและมีการสอดแทรกเรื่องราวประสบการณ์ของผู้เขียนที่ได้พบเห็นมาวรรณกรรมกับสังคมจึงมีความสัมพันธ์กันในด้านเนื้อหาสาระความรู้ ความเชื่อคตินิยมค่านิยมและมีความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยผู้วิจัยแบ่งออกเป็น ๓ ประเด็นหลักๆ คือ วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านจิต วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านปัญญา ซึ่งถือว่ามิใช่ประโยชน์ต่อการที่จะนำมาพัฒนามนุษย์ให้มีคุณธรรม คุณงามความดี และเกิดสันติสุขต่อมวลมนุษยชาติสืบไป ซึ่งได้แบ่งเป็นหัวข้อย่อยหรือรายละเอียดตามลำดับ ดังนี้

๔.๑ วิเคราะห์วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านพฤติกรรม

หลักธรรมที่พุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ในวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์นั้นสามารถนำมาพัฒนาพฤติกรรมของคนได้ทุกระดับชั้น ไม่มีคำว่าชั้นวรรณะ อย่างเช่น คำว่า พุทธะ แปลว่า “พระพุทธรเจ้า” ฉะนั้น พระพุทธรเจ้า แปลว่า ผู้รู้^๑ พระพุทธรองค์ทรงเป็นมนุษย์เหมือนมนุษย์ทั่วไป แต่พระองค์มีความสามารถพัฒนาตัวเองจนชาวโลกยอมรับและขนานพระนามพระองค์ว่า “สัมมาสัมพุทธโ” แปลว่า “ผู้รู้ชอบโดยพระองค์เอง” ซึ่งพระองค์สามารถสร้างสรรค์ประโยชน์แก่ชาวโลกไว้มากมาย ปัญหาของมนุษย์ไม่ค่อยมี แต่ปัญหาย่อยที่ไม่พัฒนาจิตใจ เมื่อไม่พัฒนาจิตใจ พัฒนาอะไรก็ผิด ถ้าจิตไม่พัฒนา และพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกาย-ทางวาจา-ทางจิต จึงมีความแตกต่างกันออกไปตามอำนาจของกรรมหรือกิเลส หลักธรรมสำหรับการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ ๒ ประการคือ “เบญจศีลและเบญจธรรม”^๒ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่คอยเกื้อกูลสนับสนุนกัน ทั้งที่เป็นข้อห้ามและข้อสำหรับปฏิบัติที่จะพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ เพราะว่า ศีล เป็นสิ่งที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคม ศีลยังช่วยจัดระเบียบของสังคมให้สวยงาม และสามารถทำให้พฤติกรรมเกิดความ

^๑ พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘-๒๙.

เลขจีนที่อิงตามแบบอย่างทีศีลกำหนดไว้ดีแล้ว เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่มีความสมบูรณ์ตามหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มีดังนี้

๔.๑.๑ เบญจศีล

ก. ความหมายของเบญจศีล

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความหมายของ “เบญจศีล” ไว้ในคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ คำว่า “เบญจศีล” คือ ข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความปกติ ความดีงาม ความสุข และการสำรวมและความไม่ก้าวล่วงละเมิด^๓ “มีการสำรวมกายวาจาของตนให้มีความสงบเรียบร้อย พุศแต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งที่น่าประโยชน์มาสู่ตนและผู้อื่น” ดังนั้น ศีล จึงหมายถึง การสำรวม กาย วาจา ให้มีความสงบเรียบร้อยภายในกฎระเบียบ ข้อบังคับที่ได้วางเอาไว้เป็นกฎระเบียบของสังคมมนุษย์ สำหรับควบคุมความประพฤติของมนุษย์ทางกาย ทางวาจา ให้เรียบร้อย มี ๕ ประการ (๑) ไม่ประทุษร้ายเบียดเบียนชีวิต (๒) ไม่ประทุษร้ายทรัพย์สมบัติ (๓) ไม่ประทุษร้ายของรักของหวง (๔) ไม่ประทุษร้ายความเป็นธรรมด้วยวาจาหรือด้วยตัวอักษรทุกชนิด (๕) ไม่ประทุษร้ายสติสมปฤติ คือ คัมสุรา และเมรัย ของมีนเมา อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นต้น

ข. ประเภทของเบญจศีล

๑) ปาณาติบาต : ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ เราจักถือศีลโดยไม่ประทุษร้ายการเบียดเบียนชีวิต รวมถึงอาฆาต พยาบาทปองร้าย ริษยากัน

๒) อทินนาทาน : อทินนาทานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ เราจักถือศีลโดยไม่ประทุษร้ายทรัพย์สมบัติ รวมถึงไม่เอาเปรียบบุคคลและสังคม

๓) กามสุมิฉาจาร : กามสุมิฉาจารา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ เราจักถือศีลโดยไม่ประทุษร้ายของรักของหวง ไม่ปล่อยตัวตามกระแสของตัณหา รู้จักบังคับควบคุมตนเองได้ในสภาพที่ปกติ

๔) มุสาวาท : มุสาวาทา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ เราจักถือศีลโดยไม่ประทุษร้ายความเป็นธรรมด้วยวาจาหรือด้วยตัวอักษรทุกวิถีทาง

๕) สุราเมรัยมัชฌมาทัญฐาน : สุราเมรัยมัชฌมาทัญฐานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิยามิ เราจักถือศีลโดยไม่ประทุษร้ายสติสมปฤติ คัมสุรายาเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทมัวเมาจนเสียความปกติไป

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

ค. วิธีปฏิบัติตามหลักเบญจศีล

วิธีปฏิบัติตามหลักเบญจศีล ก็เพื่อควบคุมความประพฤติทางกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความปกติ ความดีงาม มีความปกติสุขเพื่อประโยชน์ขั้นพื้นฐาน คือความสุขและไม่มีการเบียดเบียนกันในสังคม เช่น

๑) ปาณาติปาตา เวรมณี แปลว่า เจตนา ไม่ประทุษร้ายการทำลายชีวิตสัตว์ รวมไปถึงการฆ่า การทำร้ายร่างกายและการทรมาน คำว่า “สัตว์” ในที่นี้ ประสงค์เอาทั้งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานที่ยังเป็นอยู่ มนุษย์ไม่เลือกว่าผู้ชายหรือผู้หญิง จะอยู่ในวัยใดก็ตาม จนถึงที่ยังอยู่ในครรภ์ก็ตาม จะใหญ่หรือเล็กก็ตาม ได้ชื่อว่าสัตว์ในที่นี้ทั้งหมด เพื่อให้เข้าใจถึงความหมายของการฆ่า การทำร้ายร่างกาย และการทรมานจะได้อธิบายดังนี้ ๒ ความหมาย คือ

(๑) การฆ่า หมายถึง การทำให้ตาย ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานก็ตาม รวมไปถึงการฆ่าเองหรือใช้ให้คนอื่นฆ่าก็ตาม ถือว่าผิดศีลทั้งสิ้นและมีโทษทางบ้านเมืองด้วย จะบาปมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับเจตนาและชนิดของมนุษย์และสัตว์ที่ฆ่า ถ้าหากว่าฆ่ามนุษย์หรือสัตว์ที่มีคุณมากก็จะมีบาปมาก หากว่าฆ่ามนุษย์หรือสัตว์ที่มีคุณน้อยก็มีบาปน้อย แต่ทั้งนี้แล้วแต่เจตนาของผู้กระทำความผิด และการฆ่านั้นก็มิอยู่ ๒ ประเภทคือ ฆ่าโดยจงใจ และฆ่าโดยไม่จงใจ ฆ่าโดยจงใจหมายความว่า คิดไว้ตั้งแต่แรกแล้วว่า จะฆ่า เช่น ฆ่าคู่อริ เป็นต้น ฆ่าโดยไม่จงใจ หมายความว่า ไม่ได้คิดไว้ก่อน แต่บังเอิญเรื่องเกิดขึ้น เช่น ฆ่าเพราะเกิดบันดาลโทสะ เป็นต้น

(๒) การทำร้ายร่างกาย คือการทำให้มนุษย์หรือสัตว์ได้รับความเจ็บปวดยังทุกข์ให้เกิดแก่ผู้ถูกทำร้ายทรมาน หมายถึงการประพฤติอย่างเหี้ยมโหดแก่สัตว์เดรัจฉานอย่างไม่มีปรีชาณี ให้ได้รับความทุกข์ยากลำบาก เช่น ใช้สัตว์เลี้ยงทำงานโดยไม่ให้พักผ่อน หรือกักขังจนสัตว์นั้นได้รับความทุกข์ หรือนำเอาสัตว์นั้นไปด้วยวิธีการที่ทรมาน เช่น มัดเท้ามัดปีก เป็นต้น รวมไปถึงการนำสัตว์ไปทรมานเพื่อความสนุกสนาน เช่น ชนโค ชนกระบือ ตีไก่ กัดปลา เป็นต้น

๒) อทินนาทานา เวรมณี แปลว่า ไม่ประทุษร้ายทรัพย์สมบัติจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการเป็นโจร คือไม่เบียดบังดำเนินการเกี่ยวกับวัตถุสิ่งของที่ผู้อื่นไม่อนุญาตด้วยทางกาย หรือว่าทางวาจาอันเจ้าของไม่ได้ยกให้เป็นสิทธิขาด เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ในที่นี้จะอธิบายกิริยาที่ห้ามทำ

การดำเนินชีวิตด้วยการเบียดเบียนเอาทรัพย์สินของบุคคลอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาตนั้น จะมีโทษมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสิ่งของและคุณความดีของเจ้าของทรัพย์ เช่น สิ่งของมีค่ามากและประกอบด้วยคุณความดีของเจ้าของทรัพย์มีมากย่อมมีโทษมาก ถ้าเป็นของเล็กน้อยก็มีโทษน้อย แต่ต้องประกอบด้วยกิเลสและความพยายามอีก เช่น สิ่งของมีค่าเสมอกันกับคุณความดีของเจ้าของ

ทรัพย์ ผู้ลักมีความปรารถนาอยากได้และมีความพยายามมากก็มีโทษมาก แต่ถ้าได้มาโดยง่าย มีความปรารถนาอยากได้น้อย ก็จะมีโทษน้อย เป็นต้น

๓) กาเมศุมิจฺฉาจารา เวมณี แปลว่า ไม่ประทุษร้ายในของรักของหวงหรือคนเว้นจาก การประพฤติดีกในกาม คำว่า กาม ในที่นี้หมายถึงกิริยาที่รักใคร่กันทางประเวณี หมายความว่า เว้นจากความประพฤติในการที่จะล่วงละเมิดคู่ครองของผู้อื่น มีข้อห้ามสำหรับชายและหญิงมิให้ ประพฤติผิดเรื่องศีลธรรมของการมีคู่ครอง

การล่วงเกินในขอบเขตของความเป็นสามี-ภรรยา ที่เป็นไปทางกาย ในการประพฤติ ล่วงละเมิดทางเพศ จะมีโทษมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับคุณความดีของผู้ถูกละเมิด ความแรงของ กิเลส และความพยายาม เช่น ผู้ถูกละเมิดประกอบด้วยคุณความดีมาก ย่อมมีโทษมากถ้า ประกอบด้วยคุณความดีน้อย ย่อมมีโทษน้อย ถ้ามีความพอใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่มีความ พยายามมากก็มีโทษมาก มีความพยายามน้อยก็มีโทษน้อย

๔) มุสาวาทา เวมณี แปลว่า ไม่ประทุษร้ายความเป็นธรรม จากการกล่าวคำเท็จด้วย วาจาหรือตัวอักษรทุกวิถีทาง คืองดเว้นจากคำพูดที่บิดเบือนจากความจริง โดยจงใจให้ผู้อื่นเข้าใจ ผิดว่าเป็นเช่นนั้น เช่น แสดงสร้างพยานหลักฐานเท็จแต่ไม่มีมูลความจริง

การแสดงออกทางกิริยาอาการที่แสดงให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เช่น สร้างหลักฐานเท็จ ปลอมแปลงเอกสารหรือหลักฐาน การพูดให้ผู้อื่นเชื่อในถ้อยคำเท็จ สิ่งทีกล่าวนี้นี้จะมีโทษมาก หรือน้อยนั้นก็แล้วแต่ประโยชน์ที่จะถูกตัดรอน เช่น คนที่ไม่ให้ของของตนก็พูดไปว่า ไม่มี ก็ยังมี โทษน้อย แต่ถ้าเป็นพยานเท็จก็มีโทษมาก เพราะถือว่ามิจิตนาในการพูด

๕) สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวมณี แปลว่า ไม่ประทุษร้ายสติสมปฤติจากการดื่ม น้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นสิ่งที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะไป

การดื่มสุราและเสพสิ่งเสพติดนอกจากจะมีโทษต่อร่างกายแล้ว ยังบั่นทอนสุขภาพ สติปัญญา อีกทั้งยังก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น การขาดกรรม จกชิงวิ่งราว อาชญากรรมทางเพศ การหลอกลวงต้มตุ๋น และอุบัติเหตุต่าง ๆ ซึ่งมีผลกระทบต่อตนเองและสังคมโดยรวม

“คฤหบดีบุตร โทษในการประกอบเนื่องๆ ซึ่งการดื่มน้ำเมาคือ สุราและเมรัย อันเป็น ที่ตั้งแห่งความประมาท ๖ ประการนี้ คือ ความเสื่อมทรัพย์อันผู้ดื่มพึงเห็นเอง ๑ ก่อการทะเลาะวิวาท ๑ เป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๑ เป็นเหตุเสียชื่อเสียง ๑ เป็นเหตุไม่รู้จักละอาย ๑ มีบาทที่ ๖ คือ เป็น เหตุทอนกำลังปัญญา ๑ คฤหบดีบุตร โทษ ๖ ประการในการประกอบเนื่องๆ ซึ่งการดื่มน้ำเมาคือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเหล่านี้แล”^๔

^๔ ที. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๑๑๕ / ๑๖๔.

ง. อานิสงส์ของเบญจศีล

ผลหรืออานิสงส์ของการปฏิบัติตามศีล (เบญจศีล) ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมและพัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ พร้อมทั้งข้อคิดของพระพุทธศาสนาและนักวิชาการ ศีลเป็นเครื่องมือยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า ถ้ามนุษย์มีเบญจศีลแล้วจะทำให้มนุษย์มีบุคลิกภาพตามอานิสงส์ของศีล^๕ ดังนี้

๑) บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์เป็นอันมาก ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒) กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมฟุ้งขจรไปไกล นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓) บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทใดๆ จะเป็นชาติตยบริษัทก็ตาม พราหมณ์ บริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแก้วักלאไม่ก่อเงินเข้าไปนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔) บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไม่หลงลืมสติตาย นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕) บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล

ดังนั้น อานิสงส์ของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์ ย่อมแก้วักלאไม่ก่อเงิน ย่อมไม่หลงลืมสติตาย หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔.๑.๒ เบญจธรรม

ก. ความหมายเบญจธรรม

เบญจธรรม หมายถึง “กัลยาธรรม” แปลว่า ธรรมที่มีความงามเป็นข้อปฏิบัติพิเศษที่ยิ่งขึ้นไปกว่าศีล” ซึ่งเป็นสภาวะของผู้ทรงไว้แห่งความดีหรือเป็นผู้รักษาความดีไว้ด้วยการประกอบคุณงามความดี ข้อควรปฏิบัติ ๕ ประการ ซึ่งจะทำให้มนุษย์เป็นคนดี มีคุณธรรม มีกาย วาจา ใจ ที่สะอาดงดงาม ได้แก่ (๑) เมตตา (๒) สัมมาอาชีวะ (๓) กามสังวร (๔) สัจจะ และ (๕) สติสัมปชัญญะ ผู้ที่ได้รับผลจากการกระทำนั้นจะมีความสุข^๖

^๕ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๕.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕๕-๑๕๖.

ข. ประเภทของเบญจธรรม

๑) เมตตากรุณา คือ ความรักและปรารถนาดีที่จะให้ผู้อื่นมีความสุข และมีความสุขสารพัดที่จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากทุกข์ภัยความเดือดร้อนทั้งปวง เอื้อเฟื้อและแบ่งปันน้ำใจให้สังคม มีจิตใจเมตตาปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ หรือแม้กระทั่งต่อหมู่สัตว์ทั้งหลาย มักจะมีหน้าตาที่ผ่องใส อมยิ้ม มีสง่าราศี ผิดกับคนที่มึนจิตอาฆาตพยาบาทเบียดเบียนต่อผู้อื่น ความเมตตาอย่างไม่มีประมาณนี้ ถือว่า เป็นตัวยาทิวิเศษในการที่จะเสริมความงามให้อย่างยิ่งยวด

๒) สัมมาอาชีวะ คือ การทำมาหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ไม่หลอกลวงหรือโกงคนอื่น ให้เสียหายไม่น้อยราษฎรบังหลวง ไม่ทรยศต่อสังคมประเทศชาติ เช่น ค้ายาเสพติดหรือค้าประเวณี เป็นต้น ไม่เป็นคนลักเล็กขโมยน้อย อันจะก่อความเดือดร้อนตามมา เพราะการเห็นแก่สิ่งเล็กน้อย เห็นว่าไม่มีใครรู้ แต่ถึงแม้ไม่มีใครรู้ ฟ้าก็รู้ ถึงแม้ฟ้าไม่รู้ แต่เรารู้ ทำมาหากินที่สุจริตแม้จะรวยช้า แต่ก็มีความสุขนาน ดีกว่าทุจริตประพฤติดิบชอบ รวยเร็ว เรียกว่า รวยในความชั่ว แต่ก็อยู่ได้ไม่นาน อยู่ได้ด้วยความสะดวกระแวง ไม่มีความสุข หน้าตาก็ไม่ผ่องแผ้ว อันเกิดจากจิตใจที่ไม่สะอาดนั่นเอง

๓) กามสังวร คือ การสำรวมระวัง ควบคุมตนในเรื่องกามารมณ์ ความต้องการทางเพศให้พอเหมาะพอดี ไม่ให้หลงใหลในรูปเสียง กลิ่น รส สัมผัส ตามกระแสแห่งนิยม ที่ผิดธรรมชาติ ผิดทาง หรือเกินพอดี จนทำให้ตนเอง ครอบครวั และสังคมต้องเดือดร้อน พอใจยินดีในคู่ครองตัวเอง ไม่มักมากในกามารมณ์ มัวเมาเข้าสู่จนเกินงาม ควบคุมบังคับตนเอง และยับยั้งอารมณ์ที่ก่อให้เกิดปัญหา รักษาจิตของตนดี ไม่ให้อารมณ์อยู่เหนือเหตุผล เพราะบางครั้งอำนาจของอารมณ์อาจทำให้อนาคตพังทลายลงได้ในพริบตา นำมาซึ่งความน่ารังเกียจต่อผู้พบเห็น ฉะนั้น จะทำอะไรก็ให้อยู่ในความพอดีมีประมาณ เมื่อพอดีก็จะพองาม ความงามที่แท้จริงก็จะตามมา

๔) มีสัจจะ คือ มีความซื่อสัตย์สุจริต ซื่อตรงต่อหน้าที่ ที่ตนรับผิดชอบ จริ่งใจต่อตนเองและผู้อื่น ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ไม่สับปรັบกลับกลอกที่เรียกว่าหน้าไหว้หลังหลอก เป็นคนตรงต่อหลักการและความถูกต้อง การเป็นคนมีสัจจะ จะเป็นเสน่ห์อย่างมากในการเข้าสังคม เป็นที่เชื่อถือของคนในสังคม ไม่ว่าใครก็ตามจะให้ความไว้วางใจ อย่างไม่มีรีรอ นับว่าเป็นความงามที่มีผลสำคัญต่อชีวิต หน้าที่การงาน อันจะส่งผลถึงอนาคตความมั่นคงในชีวิต

๕) มีสติสัมปชัญญะ คือ ฝึกตนให้เป็นคนหนักแน่นในอารมณ์ รู้จักยับยั้งความคิด และควบคุมความรู้สึกตัวอยู่เสมอว่าสิ่งใดควรทำหรือไม่ควรทำ สิ่งใดมีคุณให้โทษมีประโยชน์และไร้สาระ ตลอดจนระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาทในทุกกลมหายใจเข้าออก มีสติรู้ตัวอยู่ทุกขณะจิต คิดไม่ผิดพลาด พูดไม่ผิดพลาด และทำไม่ผิดพลาด การมีสตินับว่าเป็นสิ่งสำคัญต่อชีวิตอย่างมาก ความระลึกได้ และความรู้สึกตัวในทุกขณะที่กระทำ จะก่อให้เกิดความผิดพลาดน้อย หรือแทบจะไม่มีเลย การมีสตินั้น เป็นข้อสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอน เพราะสติเป็นหัวใจของทุกอย่างซึ่ง

เกิดขึ้นจากการกระทำของทุกการกระทำ หรือที่เรียกว่า สมาธิ ก็คือ การฝึกสติ นั่นเอง เมื่อฝึกสติ บ่อยเข้า ความหลงมัวเมาในมายา ก็จะไม่มี เมื่อไม่มีความหลง การรู้ตามความเป็นจริงก็จะเกิดขึ้นมา และเมื่อใดที่มีสติรู้ตามความเป็นจริงแล้ว จิตก็จะไม่มีความทุกข์ เมื่อไม่มีความทุกข์ ความสุขก็จะบังเกิด เมื่อสุขบังเกิด ความสบายใจ ความผ่องใส แข่มชื่น สดชื่น ความปิติ เิบอิม ที่ปรากฏในจิตใจ ก็จะแสดงออกมาทางสีหน้า กิริยาท่าทาง ที่เรียบร้อย งดงาม ความสวยงามที่แท้จริงก็จะเกิดขึ้น

ค. วิธีปฏิบัติตามหลักเบญจธรรม

วิธีปฏิบัติตามหลักเบญจธรรม เป็นหลักธรรมพื้นฐานสำหรับบุคคลทั่วไป ได้ใช้ยึดมั่น เพื่อในการทำความคิด ละเว้นความชั่ว และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ได้มี ๕ ประการดังนี้

๑) หลักเมตตา หมายถึง ความรักและปรารถนาดีที่จะทำให้ผู้อื่นและบ้านเมืองมีความสุข และมีความสงสารคิดที่จะช่วยให้บ้านเมืองพ้นจากทุกข์ภัยความเดือดร้อนทั้งปวง เอื้อเฟื้อและแบ่งปันน้ำใจให้สังคม มีจิตใจเมตตาปราณีต่อเพื่อนมนุษย์ หรือแม้กระทั่งต่อหมู่สัตว์ทั้งหลาย ดังที่ปรากฏในเมตตาสูตรว่า

“ก็ผู้ใดมีสติมั่นคง เจริญเมตตาอันหาประมาณมิได้ สังโยชน์ของผู้นั้น ผู้เห็นธรรมเป็นที่ ลื่นไปแห่งอุปริกเลส ย่อมเบาบางหากว่าเขาไม่มีจิตคิดประทุษร้ายสัตว์แม้สักตัวเดียว เจริญเมตตาจิตอยู่ เพราะเจริญเมตตาจิตนั้น ย่อมเป็นกุศล เขามีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้ประเสริฐ กระทำบุญมาก พระราชาผู้ประกอบด้วยธรรมเช่นกับฤาษี ชำระแผ่นดินอันประกอบด้วยหมู่สัตว์ เจริญรอยตามกัน บุษายัญเหล่าใด คือ สัสสมะธ ความทรงพระปรีชาในการบำรุงพิทักษ์พันธัญญาหาร บุริสเมธ ทรงพระปรีชาในการเกลี้ยกล่อมประชาชน สัมมาปาสะ มีพระอหยาตย์จุบ่วงคล้องน้ำใจประชาชน วาขเปยยะ มีพระวาจาเป็นที่คู่คิดน้ำใจคนซึ่งมีผลคือทำให้ไม่ต้องมีลื้มกลอน เหล่านั้นทั้งหมด ยังไม่เทียบเท่าส่วนที่ ๑๖ แห่งเมตตาจิตที่บุคคลเจริญดีแล้ว จุกลุ่มดวงดาวทั้งหมด ไม่เทียบเท่าแสงจันทร์ฉะนั้น”^๗

๒) กามสังวร คือ การสำรวมระวัง ควบคุมตนในเรื่องกามารมณ์ ความต้องการทางเพศให้พอเหมาะพอดีมีประมาณ ไม่ให้หลงใหลในรูปเสียง กลิ่น รส สัมผัส ตามกระแสแห่งนิยมนที่ผิดธรรมชาติทางหรือเกินพอดี จนทำให้ตนเอง ครอบครวั และสังคมต้องเดือดร้อน แนวทางการแก้ไขปัญหของศีลข้อที่สาม คือ ทางพระพุทธศาสนาเห็นว่า การแก้ไขปัญหของการประพฤติดศีลข้อที่ ๓ นั้น พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้กล่าวถึงผู้บริโศกคามว่ามี ๓ พวก คือ

^๗ อ. อ. อ. (ไทย) ๒๓/๕๑/๑๓๓.

๒.๑) พวกที่บริโภคคามคุณทั้ง ๕ โดยมีความตั้งใจ หลงใหล หมกมุ่น ไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาดัรรอดเป็นเหมือนเนื้อป่าที่ติดบ่วงและนอนทับบ่วงอยู่ ย่อมจะประสบความเสื่อมความพินาศ ถูกพรานทำเอาได้ตามปรารถนา

๒.๒) พวกที่บริโภคคามคุณ ๕ โดยไม่คิดไม่หลงใหล ไม่หมกมุ่น รู้เท่าทัน เห็นโทษมีปัญญาพาดัรรอดได้ เป็นเหมือนเนื้อป่าที่นอนทับบ่วงแต่ตัวไม่ติดบ่วง ย่อมจะไม่ประสบความเสื่อม ความพินาศ ไม่ถูกพรานคือมารร้ายทำอะไรเอาตามปรารถนา

๒.๓) พวกที่สังัดจากกาม ปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้บรรลुरुูปฌาน และอรุูปฌานขึ้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดจนบรรลุสัญญาเวทยินโรธ และเป็นผู้สิ้น อาสวะแล้ว (ประสบสุขประณีตสูงสุดแล้ว) ได้ชื่อว่าทำให้มารดาบอด มองไม่เห็นร่องรอย ถึงภาวะที่มารมองไม่เห็น เป็นเหมือนเนื้อป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ จะเดิน จะยืน จะนั่ง จะสอนให้ละเลิกความเกี่ยวข้องกับกามคุณอย่างเดียว พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในมรคที่ ๘๓ ว่ารสของกามารมณ์ทุกรูปแบบเป็นเรื่องบ้าบอเดียว ที่มนุษย์และเทวดา ถึงกับยกให้เป็นกามเทพ เสมือนหนึ่งเป็นพระเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง แต่สัตว์เดรัจฉานหาเป็นเช่นนั้นไม่ แต่มนุษย์กับเทวดา หลงบูชาเป็นกามเทพ^๘ แต่ยังสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้องโดยที่ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ทั้งไม่ให้เกิดไปเป็นทาสของกามคุณและมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งที่ก่อโทษ จากข้อมูลแสดงว่า กามทำให้มนุษย์นั้นมีอายุสั้น มีจิตใจตกต่ำ ไม่แตกต่างไปจากสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการเบียดเบียนกันและปัญหาในสังคมอีกมากมายที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน

๓) สัมมาอาชีวะ หมายถึงการเลี้ยงชีพชอบ คำว่าอาชีวะคือ การเลี้ยงชีวิต การดำเนินชีวิต การทำมาหากิน พระพุทธศาสนามองว่าการดำเนินชีวิตนั้น ต้องเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม และไม่เห็นด้วยกับการดำเนินชีวิตที่จะทำอะไรก็ได้ ขอแต่เพียงให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนามา แต่พระพุทธศาสนามีทัศนะว่าการที่จะได้อะไรมานั้น ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความถูกต้องที่เป็นธรรมเท่านั้น

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ เว้น มิฉะอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ^๙

พระพุทธศาสนาเน้นให้เห็นถึงความสำคัญของปัจจัย ๔^{๑๐} ซึ่งเป็นพื้นฐานของชีวิต และมีความจำเป็นต่อชีวิตคือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ส่วนปัจจัยอย่างอื่นนอกจากนี้ ถือว่าเป็นเพียงปัจจัยประกอบเท่านั้น พระพุทธศาสนาเน้นว่าการที่จะได้ปัจจัย ๔

^๘ พุทธทาสภิกขุ, มรคธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓.

^๙ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๒๗๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๘๖.

^{๑๐} วิ. ม. (ไทย) ๔/๘๗/๘๐.

และปัจจัยที่เป็นส่วนประกอบเหล่านั้นมาต้องด้วยวิธีการที่ถูกต้อง และการใช้สอยปัจจัยเหล่านั้นไปในทางที่ถูกต้องด้วย

การที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ ต้องเกิดจากความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน เมื่อได้ทรัพย์มาแล้วต้องรู้จักรักษาและใช้สอยทรัพย์นั้นเพื่อให้เกิดประโยชน์ รู้จักคบหากัลยาณมิตรที่จะเกื้อกูลในทางที่ดีงาม ให้ดำเนินชีวิตแต่พอดีกับทรัพย์ที่หามาได้ พระพุทธศาสนาได้แสดงวิธีใช้จ่ายทรัพย์ที่ถูกต้องว่า ใช้เลี้ยงตนเองให้เป็นสุข เลี้ยงบิดามารดา เลี้ยงภรรยา บุตรธิดา และคนใช้คนงานให้มีความสุข ใช้บำบัดอันตรายที่เกิดจากเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นต้น

๔) สัจจะ หมายถึง ความจริง ความสัตย์จริง ที่อาศัยเหตุผลเป็นหลักพิสูจน์ให้คนอื่นรู้เห็นตามได้ การศึกษาเกี่ยวกับนิยามความหมายของเรื่อง นับได้ว่าเป็นสิ่งจำเป็นขั้นมูลฐาน เช่น นักการเมืองพูดจริงทำจริงให้คนอื่นเป็นผลทำให้ประชาชนนับถือ เพราะพูดแต่คำจริงไม่กรับกลอกหน้าไหว้หลังหลอก เป็นต้น ดังนั้นนักวิชาการที่ได้กล่าวถึง สัจจะไว้ดังนี้

คำว่า สัจจะ คือ การพูดความจริง โดยไม่โกหกคนอื่นเพื่อประโยชน์ของตน แม้ในพุทธวงศ์ก็เน้นการพูดความเป็นจริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากความเป็นจริง อุปมากับดาวประกายพริ้วที่โคจรไปตามธรรมชาติ ไม่เบี่ยงเบน จึงทำให้เข้าใจได้ว่าการพูดความจริงนี้ หมายถึงการพูดถูกต้องตามสังขธรรม คือความจริงแห่งธรรมชาตินั้นเอง เช่น คนที่เป็นคนจริง พูดจริงทำจริง ย่อมได้รับความนิยมนยกย่อง ได้รับความนับหน้าถือตา ความไว้วางใจจากสมาชิกในทุกสถาบันหรือองค์กร

๕) สติสัมปชัญญะ สติ คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ คือ กิริยาระลึก ความระลึกความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ คือ สตินทรีย์ สติพละ นี้เรียกว่า สติ ในคำว่า มีสัมปชัญญะ ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด การวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม และแก้ปัญหาสังคมโดยอาศัยสติสัมปชัญญะ ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญต่อสังคม ปัญญาเหมือนแผ่นดิน

ง. อานิสงส์ของเบญจธรรม

ผลของการปฏิบัติตาม เบญจศีล-เบญจธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมและพัฒนาให้เป็นมนุษย์ดีงามในด้านพฤติกรรมนั่นเอง

๑) เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

๒) เป็นผู้ไม่ทำชีวิตให้เดือดร้อนเสียหาย

๓) เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ผู้อื่น

๔) เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม

๕) เป็นผู้ที่มีคุณค่ามากทางสังคม

- ๖) เป็นสมาชิกที่มีคุณภาพของสังคม
- ๗) เป็นผู้มีความแก่กล้าในสังคม
- ๘) เป็นที่เคารพ ยกย่องและนับถือของสังคม
- ๙) เป็นผู้นำที่ดีในสังคม
- ๑๐) เป็นผู้ไม่หลงลืมสติจนถึงวินาทีสุดท้าย
- ๑๑) เป็นต้นเหตุให้บรรลุลักษณะพิเศษ มีพระโศคาบัน เป็นต้น
- ๑๒) เป็นผู้ควรแก่การนับถือบูชาหลังจากสิ้นชีพไปแล้ว
- ๑๓) เป็นผู้นอนเป็นสุขไม่ฝันร้าย

สรุป หลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ตามหลักพุทธศาสนาที่พุทธทาสภิกขุนำมากล่าวไว้ในคู่มือมนุษย์ ผู้วิจัยสรุปใจความ ดังนี้

๑) เบญจศีล คือ ข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม แบ่งเป็นประเภทของเบญจศีลได้ ๕ ประเภท คือ ไม่ประทุษร้ายชีวิต, ไม่ประทุษร้ายสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, ไม่ประทุษร้ายในของรักของหวง, ไม่ประทุษร้ายถือเอาประโยชน์จากการพูดเท็จ และไม่ประทุษร้ายสติสมปฤติของตน คือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท และอาณิสตสังของบุคคลผู้มีศีลสมบุรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมมีโภคทรัพย์ ย่อมแก่กล้า ไม่เก้อเขิน ย่อมไม่หลงลืมสติตาย หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๒) เบญจธรรม หมายถึง “กัลยาณธรรม” แปลว่า ธรรมที่มีความงามเป็นข้อปฏิบัติพิเศษที่ยิ่งขึ้นไปกว่าศีล ซึ่งจะทำให้มนุษย์เป็นคนดี มีคุณธรรม มีกาย วาจา ใจ ที่สะอาดงดงามแบ่งออกเป็นประเภทของเบญจธรรม ๕ ประเภท คือ ความเมตตากรุณา, การเลี้ยงชีพโดยชอบ, ความสำรวมในกาม, พุทความจริง และความระลึกความรู้สึกตัวอยู่เสมอ อาณิสตสังมีคล้ายกันกับเบญจศีลหรือศีล ๕ คู่กับเบญจธรรม หรือ กัลยาณธรรม ๕ เป็นธรรมของคนดี ถ้าเรียกชื่อเต็ม ๆ ก็ต้องเรียกว่าเบญจกัลยาณธรรม หมายถึง ธรรมของคนดี ๕ ประการ ทั้งศีล ๕ และกัลยาณธรรม ๕ ประการนี้เป็นของคู่กัน จึงเรียกว่า ศีลธรรม กล่าวคือ ศีล เป็นข้อห้าม คือ ห้ามทำ ห้ามล่วงละเมิด ส่วนกัลยาณธรรม เป็นข้ออนุญาตให้ทำ ให้นำไปประพฤติปฏิบัติแล้วจะเกิดผลดีแก่ผู้ปฏิบัติทุกคนที่อยู่ในสังคมมีความสุขสงบเย็น

๔.๑.๓ การประยุกต์หลักธรรมในการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์

พฤติกรรมของมนุษย์ด้านสังคม

พฤติกรรมของมนุษย์ด้านสังคมปัจจุบันปัญหามากมายที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาด้านอาชญากรรม เป็นต้น คือ ปัญหาของสังคมไทยทั้งสิ้น เกิดจากฝีมือของคนเห็นแก่ตัว หวังเพื่อประโยชน์ส่วนตนทั้งสิ้น โดยไม่มองถึงความเดือดร้อนของคนอื่น เห็นความเดือดร้อนของคนอื่น

เป็นเรื่องไกลตัวปัญหาเหล่านี้จึงเป็นผลกระทบต่อสังคมไทย และทำให้ประชาชนมีสุขภาพจิตเสื่อมทรามลง ดังนั้นปัญหาที่ได้กล่าวมาข้างต้นเป็นการแสดงออกทางพฤติกรรมด้านกายทุจริตทางกาย และใจทุจริต จากพฤติกรรมดังกล่าวมาข้างต้นสามารถนำหลักเบญจศีลมาพัฒนาได้ทั้งกายและใจต้องใช้ หลักเบญจศีลใช้สิกขาบทที่ ๑ ปาณาติปาตา เวรมณี แปลว่า เจตนางดเว้นจากการไม่ประทุษร้ายทำลายชีวิตสัตว์ที่เป็นสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ รวมไปถึงการฆ่า การทำร้ายร่างกาย และการทรมาน คำว่า “สัตว์” ในที่นี้ ประสงค์เอาทั้งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานที่ยังเป็นอยู่ มนุษย์ไม่เลือกว่าผู้ชายหรือผู้หญิง จะอยู่ในวัยใดก็ตาม จนถึงที่ยังอยู่ในครรภ์ก็ตาม จะใหญ่หรือเล็กก็ตามได้ชื่อว่าสัตว์ที่อยู่ในวงวัฏจักร เพื่อให้เข้าใจถึงความหมายของการฆ่า คือ การทำให้ตาย ไม่ว่าจะ เป็นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานก็ตาม รวมไปถึงการฆ่าเองหรือใช้ให้คนอื่นฆ่าก็ตาม ถือว่าผิดศีลทั้งสิ้นและมีโทษทางบ้านเมืองด้วย จะบาปมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับเจตนาและชนิดของมนุษย์ และสัตว์ที่ฆ่า และการฆ่านั้นก็มียุ ๒ ประเภทคือ ฆ่าโดยจงใจ และฆ่าโดยไม่จงใจฆ่าโดยจงใจ หมายความว่า คิดไว้ตั้งแต่แรกแล้วว่าจะฆ่า เช่น ฆ่าคู่อริ เป็นต้น ฆ่าโดยไม่จงใจ หมายความว่า ไม่ได้คิดใคร่ครวญไว้ก่อน

ฉะนั้น บังเอิญเรื่องเกิดขึ้น เช่น ฆ่าเพราะเกิดบันดาลโทสะ เป็นต้น การทำร้ายร่างกาย คือการทำให้มนุษย์หรือสัตว์ได้รับความเจ็บปวด ยังทุกข์ให้ เกิดแก่ผู้ถูกทำร้ายสังคมจะเป็นสุขได้ ต้องใช้หลัก เบญจศีลในสิกขาบทที่ ๑ ในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมดังนั้น ในการแก้ปัญหาพฤติกรรมด้านสังคมโดยใช้หลักเบญจธรรมในหมวดที่ ๑ คือความเมตตา หมายถึง ความรักและปรารถนาดีที่จะให้บ้านเมืองและสังคมมีความสุข และมี ความสงสารคิดที่จะช่วยให้สังคมพ้นจากทุกข์ภัยความเดือดร้อนทั้งปวง เอื้อเฟื้อและแบ่งปันน้ำใจให้สังคม มีจิตใจเมตตาปราณีต่อเพื่อนมนุษย์ หรือแม้กระทั่งต่อหมู่มสัตว์ทั้งหลาย การแผ่ความปรารถนาดี หรือการบำเพ็ญคุณประโยชน์ ซึ่งตรงกันข้ามกับความพยาบาทหรือปองร้าย พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แผ่เมตตาไปยังสรรพชีวิต ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ หรือสัตว์เดรัจฉานก็ตาม ถ้าปัจเจกบุคคลสามารถปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการแผ่เมตตาได้ ความขัดแย้งในสังคมก็ดีขึ้นเมืองที่ดี ซึ่งมีความมุ่งหมายเพื่อความเป็นอยู่อย่างสงบเรียบร้อยของคนในสังคม เป็นความสุขขั้นต้นๆ^{๑๑}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าการแก้ปัญหาพฤติกรรมของมนุษย์ในด้านสังคมโดยใช้หลักเบญจศีลใช้สิกขาบทที่ ๑ ปาณาติปาตา เวรมณี แปลว่า เจตนางดเว้นจากการไม่ประทุษร้ายทำลายชีวิตสัตว์ที่เป็นสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ รวมไปถึงการฆ่า การทำร้ายร่างกายและการทรมาน คำว่า “สัตว์” ในที่นี้ ประสงค์เอาทั้งมนุษย์สัตว์ประเสริฐและสัตว์เดรัจฉานที่ยังเป็นอยู่ และหลักเบญจ

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๕.

ธรรมใช้หลักธรรมในการแก้ปัญหาพฤติกรรมด้านสังคม คือ เมตตา หมายถึงความรักและปรารถนาดีที่จะให้ผู้อื่นมีความสุข และมีความสงสารคิดที่จะช่วยรักษาสิ่งแวดล้อม สิ่งที่มีชีวิต เช่น มนุษย์ หรือแม้กระทั่งต่อหมู่มสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์ภัยความเดือดร้อน พฤติกรรมในด้านสังคมจัดปัญหาทางอาชญากรรม และปัญหาสังคมในด้านอื่น ๆ ด้วยให้หมดไปจากสังคมปัจจุบัน

๔.๒ วิเคราะห์วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านจิต

วรรณกรรมคู่มือมนุษย์ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งนับได้ว่ามีและความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนชาวไทยและชาวต่างประเทศไม่น้อย อ่านศึกษาแล้วนำมาพัฒนาชีวิต โดยเน้นการพัฒนาจิตใจถือว่าเป็นเรื่องสำคัญในทางพระพุทธศาสนา ดังบทพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า เป็นใหญ่ เป็นประธาน ทุกอย่างย่อมสำเร็จด้วยใจ” ดังนั้นการพัฒนาจิตใจจึงเป็นรากแก้วของการพัฒนาทั้งปวง เพราะวิถีทางแห่งการปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตนั้นจะต้องเป็นวิธีที่มีประโยชน์สำหรับตนเองและผู้อื่น กล่าวคือ ตนเองจะต้องไม่เดือดร้อนและต้องไม่มีผลกระทบต่อผู้อื่นในทางลบ สังคมโลกในปัจจุบันนี้เต็มไปด้วยความขัดแย้งซึ่งดิ้นรนชิงความได้เปรียบเสียเปรียบจนกระทั่งก่อให้เกิดสงคราม ทั้งระหว่างปัจเจกบุคคลและระหว่างประเทศ ซึ่งการขัดแย้งดังกล่าวจะสามารถแก้ไขได้ ก็ต่อเมื่อคนเราประพฤติปฏิบัติตามแนวทางการพัฒนาจิตโดยยึดหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นบรรทัดฐาน เพื่อนำไปสู่ความสุขสงบเย็นในการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน

ดังนั้น หนทางแห่งการแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นในสังคมนั้น ต้องอาศัยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ หรือที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง ซึ่งมวลมนุษยชาติควรยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติโดยไม่มีขอบเขต เพื่อยุติปัญหาความขัดแย้งทั้งมวลได้โดยสิ้นเชิง อริยมรรคเป็นหลักธรรมส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ ที่จะใช้เป็นเครื่องมือฝึกฝนอบรมพัฒนาชีวิตเพื่อให้พ้นจากความทุกข์ โดยเฉพาะจิต ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญในฐานะจิตเป็นตัวใหญ่เป็นประธาน เป็นตัวสั่งรับรู้สั่งการอะไรทุกเรื่อง อริยมรรค หรือทางอันประเสริฐ ซึ่งเป็นหนทางที่ดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งประกอบด้วยกรอบการปฏิบัติ ๘ ประการด้วยกัน เรียกว่า “มรรคมีองค์แปด” โดยมีรายละเอียดดังนี้^{๑๒}

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๗.

๑) สัมมาทิฐิ คือ ปัญญาเห็นชอบ หมายถึง การปฏิบัติอย่างเหมาะสมตามความเป็นจริงด้วยปัญญา

๒) สัมมาสังกัปปะ คือ คำริชชอบ หมายถึง การใช้สมองความคิดพิจารณาแต่ในทางกุศลหรือความดีงาม

๓. สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ หมายถึง การพูดจาต้องสุภาพ พูดในสิ่งที่สร้างสรรค์ดีงาม มีสาระมีประโยชน์

๔) สัมมากัมมันตะ คือ การประพฤติดีงาม ทางกายหรือกิจกรรมทางกายทั้งปวง

๕) สัมมาอาชีวะ คือ การทำมาหากินอย่างสุจริตชน ไม่คดโกง เอาเปรียบผู้อื่น ไม่ค้ำกำไรเกินควร

๖) สัมมาวายามะ คือ ความอุตสาหะพยายาม ประกอบความเพียรในการกุศลกรรม

๗) สัมมาสติ คือ การไม่ปล่อยให้เกิดความพลั้งเผลอ จิตเลือนลอย ดำรงอยู่ด้วยความรู้ตัวอยู่เป็นปกติ ตั้งแต่คิดพูดทำ

๘) สัมมาสมาธิ คือ การฝึกจิตให้ตั้งมั่น สงบ สงัด จากกิเลส นิเวศน์อยู่เป็นปกติ

ทั้งนี้การฝึกฝนพัฒนาจิตนั้น ผู้วิจัยเห็นตามทัศนะท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งท่านกล่าวบรรยายเรื่องการฝึกจิตไว้หลายชุด และมีการฝึกจิตตามแนวทาง “อานาปานสติ” หมายถึง การตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ซึ่งท่านแบ่งออกเป็นระยะดังต่อไปนี้^{๑๑}

ระยะที่หนึ่ง เพ่งลมหายใจเป็นอารมณ์ ลมหายใจมีลักษณะอย่างไร ให้เพ่งแน่วแน้อยู่ที่ลมหายใจเป็นอารมณ์ จนกระทั่งเกิดความสงบราบรื่นเพราะการเพ่งนั้น เมื่อมีความสงบราบรื่นแล้ว จะเกิดความรู้สึกเป็นสุข เพราะความเป็นสมาธินั้น

ระยะที่สอง พิจารณาความรู้สึกที่เป็นสุข ให้มีความรู้สึกถึงความสุขที่เกิดขึ้นนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออก

ระยะที่สาม การเพ่งจิตให้เพ่งจิตในขณะที่ทำสมาธิภาวนานั้นว่าเป็นอย่างไร จิตที่ประกอบด้วยสุขเวทนาเป็นอย่างไร จิตมีตัวกูของกูหรือไม่มีตัวกูของกูเป็นอย่างไร พิจารณาทุกแง่มุม อยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออก ขึ้นนี้เรียกว่า คูที่ตัวจิต

ระยะที่สี่ ให้พิจารณาคูที่ตัวความจริงที่แฝงแสดงให้เห็นอยู่ทุกๆ สิ่ง โดยจะเป็นที่จิตหรือที่เวทนาหรือที่ลม ว่าความจริงมันเป็นอย่างไร ซึ่งจะพบความจริงว่า สิ่งทั้งปวงมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งทั้งเหตุทั้งปัจจัยที่ปรุงแต่งและทั้งสิ่งที่ปรุงแต่งนั้น มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ , แนวทางการฝึกสมาธิและวิปัสสนาในสวนโมกข์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔-๑๕.

อนัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้ จะเกิดความรู้สึกสลด สังเวช เกิดความเบื่อหน่าย ก็ให้ดูการที่จิตค่อยๆ ถอยออก ดูการที่ความรู้สึกโง่ รู้สึกหลง รู้สึกยึดถือ นั้น ไม่อาจจะเกิดขึ้นมาอีก ดูความที่ตัวกู-ของกู ไม่อาจโผล่ขึ้นมาอีก ระยะนี้เรียกว่า ดูธรรม หรือดูธรรมะอยู่ที่สิ่งทั้งปวงและอยู่ทุกกลมหายใจเข้า-ออก

ระยะที่ห้า คือ พิจารณาที่จิต เมื่อดูอย่างนั้นย่อมมีความหน่าย คลายกำหนด มีความปล่อยวาง

ระยะที่หก ดูความหลุด ความปล่อย ความดับ ความว่างหรือความว่างว่ามีอยู่ตลอดกาล ตลอดเวลาหรือทุกหนทุกแห่งอย่างไร

กรรมวิธีทั้ง ๖ ระยะดังกล่าวข้างต้น ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้สรุปประมวลลงไว้ ๔ ข้อ โดยระยะทั้ง ๖ ดังกล่าวก็คือ สติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง ทั้งนี้ท่านอธิบายรายละเอียด ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปใจความไว้ดังนี้

อันดับแรก คือการดูที่ลมหายใจ ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า ลมหายใจในภาษาบาลีเรียกว่า "กาย" เรียกลมหายใจกับกายเป็นสิ่งเดียวกันเพราะว่า "กาย" หมายถึงฝ่ายรูปถูกหล่อเลี้ยงด้วยลมหายใจ ดังนั้น การดูลมหายใจก็คือ ดูกาย การดูกายหรือการดูลมหายใจนี้มีวิธีดู ๔ ขั้นตอน คือ

- ดูลมหายใจยาว
- ดูลมหายใจสั้น
- ดูลมหายใจที่ปรุงแต่งร่างกาย
- ดูลมหายใจที่ปรุงแต่งร่างกายซึ่งค่อยๆ ร่างรับลงละเอียดลง

การดูลมหายใจโดย ๔ ลักษณะนี้เรียกว่า "ดูกาย" หรือทำกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

อันดับที่สอง คือการดูเวทนา เวทนานี้หมายถึงความรู้สึก รู้สึกเป็นสุข เป็นสุขในสมาธิ ลมหายใจค่อยๆ ละเอียดอ่อนลง การดูเวทนา มีวิธีดู ๔ ลักษณะ คือ

- ดูเวทนาที่เกิดขึ้นเป็นปิติคือ การพอใจในการกระทำที่กำลังกระทำอยู่
- ดูสุขที่เกิดขึ้น
- ดูปิติและสุขที่ปรุงแต่งจิต
- ดูปิติที่ปรุงแต่งจิตน้อยลงๆ จนไม่ปรุงแต่ง

ทั้ง ๔ ลักษณะที่ดูนี้เรียกว่า "ดูเวทนา" การกระทำนี้เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏ

ฐาน

อันดับที่สาม คือการดูจิตซึ่งมีลักษณะการดู ๔ ลักษณะคือ

- ดูตัวจิตล้วนนั้นเป็นอย่างไร
- ดูจิตที่ปราโมทย์ปิติ ว่าเป็นอย่างไร

- จูจิตที่ถูกทำให้ตั้งมั่น ให้หยุด ให้สงบนั้นเป็นอย่างไร
 - จูจิตที่ถูกทำให้ปล่อยวางจากตัวกู-ของกู นิเวรณ หรืออุปกิเลส ต่างๆ ว่าเป็นอย่างไร การดูดังกล่าวเรียกว่า "จูจิต" เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- อันดับที่สี่** คือการดูธรรม ธรรมในที่นี้หมายถึง สังขธรรมหรือความจริง มีการดู ๔

ลักษณะคือ

- เพ่งดูความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือสูญญตา ที่มีอยู่ในทุกสิ่ง
- ดูความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด (วิราคะ) ที่จะเกิดตามมาจากการพิจารณาดูไตรลักษณ์
- ดูความไม่เกิดของความคิดปรุงแต่งกิเลสตัณหาตัวกูของกู
- ดูความว่างที่สถิตถอนหมดในความเป็นตัวกูของกู

ทั้ง ๔ ลักษณะเรียกว่า การดูธรรม การกระทำนี้เรียกว่า เจริญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในการดูทั้ง ๔ หมวด หมวดละ ๔ ลักษณะ ท่านพุทธทาสภิกขุ เรียกว่า "อานาปานสติ"

การพัฒนาจิตคือการพัฒนาชีวิต เพราะชีวิตเป็นสิ่งที่พัฒนาได้ และการศึกษาเรื่องพัฒนาจิต เรียกว่าเป็นสิ่งเดียวกันก็ได้ พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญองงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขพอใจ เป็นต้น ผู้ได้เจริญจิตให้เป็นสมาธิบุคคลนั้นจะสามารถควบคุมบังคับตัวเองได้ เพราะมนุษย์เรานั้นใช้จิตทำหน้าที่ให้เป็นประโยชน์มากมาย เพราะในชั้นศีลมีการประพฤติดีทางกายทางวาจา ส่วนในชั้นสมาธินั้นให้มีความประพฤติดีทางจิต ทำให้มนุษย์ที่อยู่ในสังคมมีความคิดดีเมื่อความคิดออกมาดี การพูดสนทนาสื่อสารกันก็ออกมาดี แต่ถ้าคิดไม่ดี ความประพฤติหรือพฤติกรรมก็แสดงออกมาในทางที่ไม่ดี เป็นเหตุให้คนที่อยู่ร่วมกันในสังคมชอบก่อกรรมทำชั่ว เพราะอวิชชา คือมีความรู้ที่ผิดเห็นเป็นมิจาทิฐิ ไม่เห็นเป็นสัมมาทิฐิในสิ่งที่ถูกต้องดังตามทำนองคลองธรรม

การพัฒนาจิตให้มีความมั่นคง เพื่อการดำรงชีวิตให้มีความสุข และความสุขที่ได้รับเป็นความสุขที่แท้ และยั่งยืนต้องอาศัยความเข้าใจ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ และความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนกว่าจะหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใสเบิกบานด้วยปัญญา โดยเริ่มตั้งแต่ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้ในเหตุผล การรู้จักวินิจฉัยไตร่ตรอง ด้วยความแยบยลให้เห็นตามความเป็นจริง หมายความว่า รู้เท่าทันความเป็นไปของโลกและชีวิต จนทำให้จิตใจเป็นอิสระข้ามพ้นความทุกข์ ปราศจากปัญหาถึงความเป็นอิสระภาพโดยสมบูรณ์ ครอบคลุมถึงการทำให้เกิดการพัฒนาทางสังคมพัฒนาทางอารมณ์ และการพัฒนาทางปัญญา ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา คือ หลักแห่งการศึกษา และหลักแห่งการพัฒนาที่

มุ่งเน้นหรือนำไปสู่เป้าหมายสูงสุด จนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้นั้นก็ต้องผ่านการพัฒนาพฤติกรรมทางด้านกาย วาจา และใจมาแล้วทั้งนั้น

เพราะฉะนั้น สมาธิ ถือเป็นเรื่องสำคัญสำหรับการบังคับควบคุมจิตใจของตนเองไว้ให้อยู่ในสภาพปกติที่จะทำประโยชน์ให้ได้มากที่สุดตามที่ต้องการ และตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า “สมาธิ” ไว้ให้ถูกต้องจะได้รู้เข้าใจสาระสมาธิคือจิตที่ตั้งมั่นแน่วแน่ิ่งเหมือนท่อนไม้ ซึ่งเป็นจิตที่สงบเย็น เป็นจิตที่บริสุทธิ์แต่เพียงลักษณะ ๒ อย่าง ไม่ใช่ความหมายที่แท้จริงของสมาธิหลักพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระองค์แสดงลักษณะของจิต ถือว่าสำคัญที่สุด ถือคำว่า “กมุทนิโย” แปลว่า “สมควรแก่การงาน” คำนี้เป็นคำสุดท้ายที่พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะจิตที่เป็นสมาธิ^{๔๔} สมาธิโดยความหมาย แปลว่า ความทรหดอดทนในทางจิตใจ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ตั้งมั่น ก็มีความทรหดอดทนในการต่อสู้ ในการบากบั่น จึงเรียกว่าสมาธิ^{๔๕}

เมื่อจิตมีความสงบเยือก ย่อมมีความรู้สึกเป็นความสุขอย่างยิ่งต่อการปฏิบัติหน้าที่ ที่เป็นไปด้วยความเรียบร้อย เพราะการมีสมาธิตั้งมั่นขณะปฏิบัติงาน ไม่ทำให้เกิดความประมาทเมื่อมีการปฏิบัติหน้าที่ เหมือนท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า ความสุขแท้มีอยู่แต่ในการทำงานทุกอย่าง หมายความว่าเมื่อทำสิ่งที่รักและพอใจแล้วเกิดความสุขมีสติตั้งมั่นดี ทำงานด้วยจิตว่างจากตัวกู-ของกู ก็ทำงานได้เยาะ ซึ่งไม่มีคำว่าเหนื่อย เมื่อเครียดแข็ง แต่ปฏิบัติหน้าที่ไปด้วยความเข้มแข็ง ร่าเริง เบิกบาน แจ่มใสในในหน้าที่การงาน งานมากกลายเป็นงานน้อยเลยกลายเป็นความสุขที่แท้จริงเหมือนกับการปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนา^{๔๖}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าการพัฒนาจิตของมนุษย์ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญในทางพระพุทธศาสนา จิตใจที่อบรมฝึกฝนมาดีย่อมมีประโยชน์มากต่อตัวผู้ปฏิบัติเองและต่อบุคคลอื่น จิตที่ฝึกมาดีย่อมควรแก่การงาน จิตจึงเป็นรากแก้วของการพัฒนาทั้งปวง การแก้ปัญหาต่างๆในชีวิตประจำวันต้องอาศัยการฝึกตามแนวทางอริยมรรคหรือหนทางอันประเสริฐ ๘ ประการ ตั้งแต่สัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น-สัมมาสมาธิ เป็นที่สุด และการฝึกฝนพัฒนาจิตของพุทธศาสนิกชนมีการฝึกฝนตามแนวทางหลักอานาปานสติ เป็นการฝึกฝนแบบตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือตามแนวสติปัฏฐานสี่มีกาย เวทนา จิต ธรรม ฉะนั้นการพัฒนาจิตก็คือการพัฒนาชีวิตให้มั่นคงเป็นความสุขสงบเย็นที่แท้จริง

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑, หน้า ๗๒.

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๗๒.

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ, ฟ้าสาวระหว่าง ๘๐ ปี. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๑),

๔.๓ วิเคราะห์วรรณกรรมคู่มือมนุษย์พัฒนามนุษย์ด้านปัญญา

การพัฒนาปัญญาเป็นสิ่งสำคัญสำหรับมนุษย์ เพราะหลักธรรมที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ คือไตรสิกขา เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่ใช้อบรมคณะผู้พิพากษา ที่ผู้เข้ารับการอบรมจะใช้เป็นตัวตัดอุปาทาน ซึ่งเป็นอำนาจของความยึดติด ๔ ประการที่จะทำให้มนุษย์ในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข อันเกิดขึ้นจากการแก้ปัญหาให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ความหมายของการพัฒนาปัญญาที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ ดังนี้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง คำว่า “พัฒนาปัญญา” หมายถึงการพัฒนาปัญญาที่บริสุทธิ์ไปตามทำนองคลองธรรม ไปสู่ความรู้แจ้ง จนจิตใจไม่ยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวเราของเรา คำว่า ปัญญา หรือวิปัสสนา^{๑๑} คือความเห็นแจ้งต่อสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง ที่เกิดขึ้นได้เฉพาะเมื่อจิตเป็นสมาธิเท่านั้น การเห็นแจ้งนี้บังคับไม่ได้ ทำได้แต่เพียงประกอบจิตให้เป็นสมาธิไว้ให้ดีอยู่ตลอดเวลา ในลักษณะอำนวยการพิจารณาสิ่งทั้งปวง จนกว่าเมื่อใดความเห็นแจ้งจะปรากฏขึ้น และความเห็นแจ้งที่ปรากฏขึ้นถึงที่สุดนี้ สามารถทำลายอวิชชา คือความหลงอันเป็นเชื้อของกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไปได้ กิเลสจึงจะไม่เกิดขึ้น ต่อจากนั้นไปจิตก็จะอยู่ในตัวเอง สมาธิก็อยู่ในตัวเองเป็นปกติและเด็ดขาด ความเห็นแจ้งย่อมเป็นเสมือนแสงสว่างอันแรงกล้า ที่สามารถส่องลึกไปทำลายเชื้ออันละเอียดทั้งปวงในส่วนลึกที่สุดของสันดาน คือพื้นส่วนลึกที่สุดของจิต อันเป็นที่นอนเนื่องแอบแฝงความเคยชินของกิเลสเหล่านั้น^{๑๒}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง หลักวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา และกล่าวถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา ไว้ในหนังสืออัปปัจจยตา ผู้วิจัยสรุปใจความได้ว่า

บุคคลเราจะมีปัญญาได้นั้น ต้องเป็นคนที่มีจิตคิด รู้จักหาเหตุผล คิดสิ่งที่ยาก ๆ ให้กลายเป็นของที่ง่าย คิดสิ่งที่ง่ายอยู่แล้วให้ง่ายยิ่งขึ้น การรู้จักคิดใคร่ครวญในสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความรู้ใหม่ขึ้นมาได้นั้น ย่อมเป็นหน้าที่ของผู้มีปัญญา เปรียบเหมือนคนเราที่มองอะไรไม่เห็น เมื่อได้แว่นมาก็สามารถส่องเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน ฉะนั้น การคิดค้นคว้าในสิ่งที่ยาก ให้รู้แจ้งประจักษ์ชัดได้ จึงเป็นลักษณะของคนมีปัญญา บุคคลจะมีปัญญาได้นั้น ต้องไม่กระทำความชั่ว ความชั่วที่กล่าวในที่นี้ ได้แก่ บาป คือพฤติกรรมอันชั่วช้าลามกบ้าง อุกุศลกรรมบ้าง การกระทำของผู้ที่ไม่ฉลาดบ้าง หรือจะเรียกว่า ทุจริตกรรม ก็คงไม่ผิด กรรมชั่วหรือพฤติกรรมที่ชั่วของคนเรา^{๑๓} มีทางเกิดได้ ๓ ทาง คือ ทางกาย มีการทำร้ายเบียดเบียนล้างผลาญชีวิตร่างกายของผู้อื่น มีการลักขโมย แย่งชิงทรัพย์สินอันเป็นของรักของหวงของผู้อื่น มีการผิดประเพณีล่วงละเมิดบุตรสามีภรรยาอัน

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, *พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

เป็นที่รักของผู้อื่น ทางวาจา มีการพูดปด พูดเท็จ ทำลายหักรานประโยชน์ของผู้อื่น มีการพูด
ส่อเสียด ยุแหย่ให้ผู้อื่นแตกแยกกัน มีการพูดคำหยาบเพื่อให้ผู้อื่นเจ็บช้ำน้ำใจ มีการพูดเพื่อเชื่อ ที่ไม่
เป็นประโยชน์อันใดเลย, ทางใจ มีความคิดโลภอยากได้สิ่งของของผู้อื่น การคิดอาฆาตพยายาทำต่อ
ผู้อื่น มีความเห็นผิดจากหลักธรรมอันดีงาม กรรมชั่วทั้ง ๓ ทางนี้ ให้ผลชั่วร้ายแก่ตนเอง และสังคม
มีแต่ปัญหาและความทุกข์ฝ่ายเดียว ฉะนั้น ส่วนกรรมดีซึ่งตรงกันข้ามกับความชั่วนี้ นำความสงบสุข
มาให้แก่ชีวิต และสังคมฝ่ายเดียว ฉะนั้นเหมือนกัน คนเราจะมีปัญญาเกิดขึ้นได้ ต้องไม่กระทำความ
ชั่วให้เกิดขึ้น และต้องกระทำความดีให้เจริญยิ่งขึ้นไป^{๙๘}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง จุดมุ่งหมายของการพัฒนาปัญญา ผู้วิชัยสรุปความได้ว่า

พระพุทธศาสนา มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้มนุษย์มีความรอบรู้เกิดขึ้น ในเรื่องที่ควรรู้ควร
เจริญ ให้เพียงพอสำหรับความเป็นมนุษย์ เพราะว่าในปัจจุบันนี้ มนุษย์เราส่วนมากเป็นโรคที่แปลก
ประหลาด คือ อยากรู้ในสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องรู้ ส่วนที่จำเป็นต้องรู้ กลับไม่อยากจะรู้ จึงมีความทุกข์เกิด
มากยิ่งขึ้น ในสิ่งที่จำเป็นต้องรู้ ก็ต้องรีบแสวงหาความรู้ รู้แค่ไหน รู้ชนิดที่เรียกว่า เพียงพอแก่ความ
เป็นอยู่เพื่อความดับทุกข์ของชีวิตมนุษย์ ถ้าจะมีสัตว์ที่มีปัญญาสูงกว่ามนุษย์อย่างรู้ก็ไม่ว่ากัน แต่
ต้องแสวงหาความรู้ ให้เพียงพอสำหรับความเป็นมนุษย์เท่านั้น การรู้เพียงพออย่างนี้ เรียกว่า
ปัญญาในทางพระพุทธศาสนา^{๙๙}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ความหมายของคำว่า พัฒนาปัญญาในทาง
พระพุทธศาสนา ต่อไปอีกว่า

คำว่า พัฒนาปัญญา แปลว่า ทำความรู้อย่างยิ่งให้มากขึ้นเจริญขึ้น ส่วนในทางโลกแห่ง
วัตถุ บางครั้งมีการทำให้มากขึ้นทางวัตถุ จะสงบสุขหรือไม่ ก็เรียกว่า พัฒนา แต่ในทาง
พระพุทธศาสนา มุ่งเน้นการพัฒนาให้มีมากขึ้นในสิ่งที่น่าพึงปรารถนา โดยมีความสงบสุขเป็น
เป้าหมายสูงสุด ไม่ว่าชีวิตในทางฝ่ายวัตถุ ฝ่ายจิตล้วน ๆ และฝ่ายสติปัญญา ล้วนแต่ต้องพัฒนาไปสู่
ภาวะที่น่าพอใจ คือความสงบสุขทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการพัฒนาชีวิตและเหตุผล
ให้ชีวิตสูงเจริญขึ้นในทุกเรื่อง คำว่า ชีวิตนี้ มีความหมายกว้างมาก ในที่นี้ขอแปลว่า การเป็นอยู่ การ
เป็นอยู่ทางวัตถุ คือเซลล์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นกายเนื้อเป็นชีวิต เรียกว่า การเป็นอยู่
ทางกาย ชีวิตคือการเป็นอยู่ทางกายนี้ ต้องพัฒนาไปสู่ความดับทุกข์ให้ถูกต้อง คือมีความผาสุก
ปราศจากทุกข์ทางกาย และอีกส่วนหนึ่งของชีวิตที่เราจะต้องพัฒนาให้ถูกต้องยิ่งกว่านั้น คือ ส่วน

^{๙๘} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๒๒๘ / ๒๒๙. อ้างในพุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา,(กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๒๖.

^{๙๙} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, ๒๕๔๕), หน้า
๒๒๔ - ๒๒๕.

ทางด้านจิตใจ มนุษย์เราจะต้องพัฒนาส่วนทางจิตใจนี้ ให้ไปสู่ความเป็นอยู่ถูกต้อง คือมีความสงบสุขที่แท้จริง^{๒๐}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง มุ่งเน้นการพัฒนาปัญญาขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือการพัฒนาทางด้านจิตใจ เพื่อไปสู่ความมีปัญญารู้แจ้งแทงตลอดในการดับทุกข์เป็นสำคัญ จึงไม่ต้องกล่าวถึงการพัฒนาโลกแห่งวัตถุส่วนอื่นที่พัฒนาง่ายกว่า

๔.๓.๑ ขั้นตอนของการพัฒนาปัญญา พุทธทาสภิกขุ ท่านจะพัฒนาตามหลักไตรสิกขาซึ่งเป็นหลักคำสอนที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา หลักธรรมไตรสิกขา ๓ ประการ^{๒๑} ที่ท่านกล่าวไว้ในคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ จะเป็นตัวขับเคลื่อนขบวนการพัฒนามนุษย์ ให้เป็นมนุษย์ที่มีศักยภาพมีความเต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์ มีดังต่อไปนี้

(๑) สิล

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของสิลไว้ ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า

สิล มีความหมายว่า ความประพฤติดี ไม่กระทำความชั่วตัวเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน โดยทางการกระทำทางกายนอก ด้วยกายวาจา สิลนั้นต้องจำกัดความลงไป ว่า ความเป็นอยู่อย่างถูกต้อง ทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม สิล แปลว่า ปกติ ถ้ายังปกติอยู่ก็มีสิลอยู่ ถ้าผิดปกติแล้วก็ไม่มีสิล สิลใช้ได้แก่ทุกชาติ ทุกศาสนา ทุกภาษา ทุกระบบของวัฒนธรรมโลก^{๒๒} สิล คือ ความเป็นปกติปราศจากโทษทางกาย ทางวาจา ผู้ใดมีสติหรือจิตว่างจากกิเลส หรือในขณะจิตเข้าถึงความว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวตน ผู้นั้นจะมีความปกติเป็นอย่างยิ่ง ไม่มีอะไรปกติยิ่งไปกว่านั้นอีกแล้ว เมื่อบุคคลมีกายและวาจาบริสุทธิ์ เป็นการมีศีลสมบูรณ์ที่สุดอยู่ในตัว การฆ่าสัตว์ การลักขโมย การประพฤติผิดประเวณี การพูดเท็จ หรือการกระทำผิดในศีลข้อต่าง ๆ อีกหลายประการ เป็นสิ่งที่อยู่นอกวิสัยที่ผู้มีจิตใจอย่างนี้จะกระทำได้ ฉะนั้น ในตัวความว่างจากกิเลสของจิตนี้ จึงมีสิลที่เป็นโลกุตตรศีลเด็ดขาดอยู่แล้วในตัวของมันเอง^{๒๓} สิล หมายถึง ความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม ตามหลักทั่วไปคือการไม่ทำตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน จำแนกเป็นศีล ๕ - ๘ - ๑๐ และ ๒๒๗ เป็นต้น รวมใจความคือ การปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยปราศจากโทษขึ้นเบื้องต้น ที่เป็นไปทางกายวาจา ที่เกี่ยวข้องกับตัวเองและสังคม ตลอดถึงสิ่งของอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ที่มีจำเป็นต่อการเป็นอยู่ เป็นการเตรียมขั้นเบื้องต้น สำหรับการเป็นอยู่ในสังคมสิ่งแวดล้อมให้

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **พุทธศาสนาคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๕.

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๑๖.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, **พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส**, หน้า ๔๑๑ - ๔๑๔.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, **วิธีระงับทุกข์**, (เชียงใหม่ : พุทธนิคมจัดพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

ผาสุก ความเป็นอยู่อย่างผาสุกนี้ ช่วยให้อจิตใจเป็นปกติ เป็นไปพร้อมเพื่อให้เกิดสมาธิ จัดเป็นยอดแห่งอานิสงส์ของศีล^{๒๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า เรื่องศีลมุ่งเน้นไปที่ ความปกติของจิต คือการไม่ทำความเดือดร้อน วุ่นวาย ยุ่งยาก เสรำหมอง ให้เกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ตัวอย่างเช่น ในศีล ๕ หากใครล่วงละเมิด ย่อมทำความเดือดร้อนยุ่งยากวุ่นวายให้เกิดทั้งแก่ตนเองและสังคมอย่างแน่นอน

(๒) สมาธิ

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง เรื่องของสมาธิไว้ในหนังสือหลายเล่ม ในที่นี้ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า ดังนี้

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต ความมีจิตใจอบรมดีแล้ว มีประสิทธิภาพพร้อมที่จะมีความสุขตามธรรมชาติ ตามหลักแห่งพระพุทธศาสนาองค์ธรรมของสมาธิ คือการควบคุมจิตให้มีสติ - สัมปชัญญะ การกำหนดรู้ ในการปฏิบัติเพื่อมีจุดหมายอยู่ที่ความสะอาด บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสรบกวน มีความอ่อนโยน ว่องไว ควรแก่การงาน และความตั้งมั่นแน่วแน่ไม่หวั่นไหวในสิ่งใดสิ่งหนึ่งของจิต^{๒๕} หมายถึง จิตที่อยู่ด้วยความว่างจากกิเลส การเข้าถึงความว่างได้ชื่อว่า มีความตั้งมั่นอย่างบริสุทธิ์สูงสุด จิตที่มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์นั้น เป็นจิตไม่บริสุทธิ์ และไม่ตั้งมั่น สมาธิที่แท้จริงนั้น มีจุดหมายเพียง เพื่อมีจิตสงบ ตั้งมั่น เพื่อทำให้เกิดปัญญาดับทุกข์ ความว่างก็คือ จิตที่ตั้งมั่น ไม่คลอนแคลน และบริสุทธิ์เป็นอย่างยิ่ง จิตที่ว่างจากกิเลสเป็นจิตที่ควรแก่การปฏิบัติงาน ทำให้สามารถทำการงานทั้งหลาย ได้ดีกว่าจิตที่วุ่น ฉะนั้น ความว่างจึงมีคุณลักษณะตรงกับความหมายของคำว่า สมาธิ ทุกประการ ความหมายของคำว่า สมาธิ ต้องมีอยู่ ๓ อย่างเสมอ คือ ตั้งมั่น บริสุทธิ์ และควรแก่การงาน จึงจะเรียกว่า เป็นสมาธิที่ถูกต้อง จิตที่ว่างจากกิเลสในลักษณะดังที่กล่าวมานี้ จัดเป็นจิตที่มีสมาธิสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า โลกุตตรสมาธิ^{๒๖}

จิตที่เป็นสมาธิ คือจิตที่สงบ จะน้อมนึกให้เห็นอะไรได้ตามความต้องการโดยสมควรแก่กำลังสมาธิที่มีกำลังกล้า ผู้หวังพ้นทุกข์ มิได้หวังอิทธิฤทธิ์ ย่อมฝึกเพียงเพื่อสามารถน้อมไปพิจารณาภายใน หรือขั้นห้า พิจารณาแยกแยะออกทุกส่วน ในที่สงสัยว่า เป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ทั้งในกายตนและของบุคคลอื่น จนกว่าจะเห็นแจ้ง ตลอดเวลาที่ได้น้อมจิตที่เป็นสมาธิ ไป

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยสัมพันธ์สมบูรณ์, หน้า ๔๘.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส, หน้า ๔๑๑-๔๑๔.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, วิธีระงับดับทุกข์, หน้า ๑๒๒.

พิจารณาภายในใจ (รูป - นาม) จนเห็นแจ้งถึงสภาพของภายในนั้น เป็นระยะแห่งปัญญาหรือวิปัสสนา^{๒๖}

พุทธทาสภิกขุ ท่านมุ่งเอาจิตที่ฝึกจนเป็นสมาธิอย่างแน่น เป็นจิตที่กำลังพร้อมต่อการทำหน้าที่ มีปัญญาเห็นธรรมชาติตามความเป็นจริง เป็นไปเพื่อละวางความยึดมั่นถือมั่นต่อกิเลส ทั้งในระดับกิเลสตามและวัตถุกามได้ในระดับหนึ่ง ก็จะบรรลุเป็นพระอริยบุคคลระดับพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี บุคคลเป็นลำดับไป แต่ถ้าสามารถละวางความยึดมั่นในกองแห่งกิเลสทั้งปวงได้โดยเด็ดขาด ก็บรรลุเป็นพระอรหันต์ขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา

(๓) ปัญญา

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่าปัญญาไว้ ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า

ปัญญา หมายถึง ความรู้ครบถ้วนในสิ่งที่ควรรู้, ญาณ แปลว่า รู้, ป แปลว่า ทัวถึง หรือครบถ้วน, คำว่า ปัญญานี้ ต้องนิยามความหมายว่า เข้าใจทุกสิ่งทุกอย่าง อย่างถูกต้อง ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับหน้าที่การงาน เพราะถ้าไม่มีการงานเข้ามาเกี่ยวข้อง ก็ไม่มีปัญหา ก็ไม่ต้องใช้ปัญญา ปัญญาเป็นเรื่องของความรู้ ก็ต้องมีความรู้จัก มีความเข้าใจ มีความเห็นแจ้งอย่างถูกต้อง ในสิ่งนั้น ๆ ทางจิตใจในทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นไปในทางฝ่ายถูก - ฝ่ายดี ในฝ่ายบาป - ฝ่ายผิด ในฝ่ายสุข - ฝ่ายทุกข์ และในฝ่ายอิสระหลุดพ้นอันเป็น ไปเพื่อพระนิพพาน จึงเรียกว่า ปัญญา^{๒๗}

ปัญญา หมายถึง การฝึกฝนอบรม เพื่อทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้อง สมบูรณ์ถึงที่สุด ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง คนเราโดยปกติไม่สามารถรู้สิ่งต่างๆ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้คือมักรู้ตามความเข้าใจของตนเอง หรือตามที่สมมติกัน จึงไม่ใช่ความรู้ตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า ปัญญา อีกส่วนหนึ่งเป็นส่วนสุดท้าย สำหรับฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดความรู้แจ้งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ จิตที่รู้แจ้งเห็นจริง ในสิ่งทั้งหลาย ทั้งปวงตามความเป็นจริง ไม่มีอะไรชัดแจ้งไปยิ่งกว่า ความรู้แจ้งที่เกิดมาจากปัญญา คือรู้ถึงขั้นปรมาตม เมื่อจิตเข้าถึงความว่างที่ปราศจากกิเลสตัณหา เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญายเป็นอย่างยิ่ง จิตที่เข้าถึงความว่างจากกิเลสเป็นอย่างยิ่ง คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น ปัญญาจัดเป็นธรรมะที่สูงที่สุดในทางพระพุทธศาสนา คือปัญญารู้แจ้งในพระนิพพาน (เป็นโลกุตตรปัญญา)^{๒๘}

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, *ชุมนุมเรื่องยาวของพุทธทาสภิกขุ*, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ , ๒๕๔๔), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, *พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส*, หน้า ๒๑๓ - ๒๑๔.

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, *ภูมิธรรม* : ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๔๘ - ๔๙.

ดังนั้น ผู้เข้าถึงความว่างจากกิเลส ย่อมบรรลุธรรมด้วยไตรสรณคมน์ มีศีล สมาธิ และปัญญา ปัญญาคือทางที่ดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ ดังคำบาลีว่า “ปัญญา ปริสุชฺฌติ - บุคคลบรรลุธรรมได้ด้วยปัญญา” แม้จะกล่าวถึงปัญญาอย่างเดียว ศีลและสมาธิก็รวมอยู่ในนั้นพร้อมอย่างสมบูรณ์ เป็นองค์รวมที่แยกออกจากกันไม่ได้ และเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) สิ่งที่เราเรียกว่าปัญญา หมายถึง การรู้จักตัวเองตามความเป็นจริง คือไม่มีอะไรน่ายึดถือ ดังคำบาลีที่ว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา - สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”^{๓๐} เรื่องนี้ถือว่า เป็นหัวใจที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งของพระพุทธศาสนา ถ้ายังไม่รู้จักเรื่องนี้ เท่ากับว่าไม่รู้จักพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องอย่างแท้จริง หรือไม่รู้จักพระพุทธศาสนาเลยก็ได้^{๓๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า เมื่อมีศีลสมบูรณ์ คือ ไม่มีความเดือดร้อนทางกาย วาจา ใจ สมาธิก็เกิดขึ้นง่าย ทั้งที่เป็นสมาธิโดยธรรมชาติ หรือสมาธิที่เราฝึกให้มีขึ้น คือจิตบริสุทธิ์ไม่มีกิเลสรบกวน จิตที่แน่วแน่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จิตว่องไวควรแก่การงาน สามารถนำไปใช้เพื่อพิจารณาขั้น ๕ หรืออารมณ์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นความโลภ โกรธ หลง ล้วนมีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดปัญญาต่อไป เพราะว่าจิตที่เป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ฉะนั้น พึงทราบว่า ศีลควบคุมให้เกิดสมาธิ สมาธิควบคุมให้เกิดปัญญา ปัญญาควบคุมศีล เป็นบาทฐาน ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก ทำงานหมุนเวียนต่อเนื่องกันไปเป็นธรรมจักรอันเดียวกันอย่างนี้ในทุกระดับ จนถึงพระนิพพานในที่สุด^{๓๒}

๔.๓.๒ หลักธรรมที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาปัญญา

๑) ไตรลักษณ์

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่าไตรลักษณ์นั้นเป็นหลักธรรมที่ต้องใช้ปัญญาพิจารณา โดยโยนิโสมนสิการ หลังจิตเกิดมีสมาธิแล้ว ซึ่งท่านได้ให้ความหมายของไตรลักษณ์ - ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวงที่มีความเสมอเที่ยงธรรม ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง ซึ่งประกอบอยู่ด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ

(๑) อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง คือเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นสังขาร คือที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นนั้น มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีความคงที่ตายตัว เรื่องนี้

^{๓๐} พุทธทาสภิกขุ, *พหุมนุปาฐกถาชุดพุทธธรรม*, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๔๒๑.

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, *คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๒๕ - ๓๑.

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ, *บรมธรรมภาคต้น*, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๕-๖.

พอจะเข้าใจได้ไม่ยากนัก ยังมีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์สมัยปัจจุบัน อันกล่าวด้วยสภาพที่แท้จริงของสสาร และพลังงานด้วยแล้ว ยิ่งช่วยได้มาก คือช่วยให้เข้าใจได้ง่าย ช่วยให้เห็นแจ้งได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจริง ๆ

(๒) ทุกข์ แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงประเภทที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย (สังขารธรรม) มีลักษณะเป็นทุกข์ มองดูแล้วน่าสังเวชใจ เพราะสิ่งเหล่านั้นคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ทำให้เกิดความทุกข์ใจ แก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นจริง ๆ

(๓) อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน มีความหมายว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งประเภทที่เป็นสังขารและมิใช่สังขาร รูปธรรมและนามธรรม ไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวตน ไม่มี ความหมายหรือลักษณะอันใด ที่จะทำให้เรายึดถือเป็นหลักได้ว่า มันเป็นตัวตน ถ้าเราเห็นอย่างนี้แจ่มแจ้งชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่า ไม่มีตัวไม่มีตน จะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็นหลงสำคัญว่า เป็นตัวตนนั้น เพราะความไม่รู้ ไม่เห็นอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ว่าอะไรเป็นอะไรตามหลักทางพระพุทธศาสนา^{๓๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง เป็นของที่ตั้งอยู่เองตามกฎธรรมชาติ ซึ่งพระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้ในธรรมนิยามสูตร มีใจความว่า ตถาคตจะเกิดหรือไม่เกิดก็ตาม สังขารทั้งปวง เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นี่เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า กฎอันเกี่ยวกับสังขารนั้น มีอยู่ก่อนที่พระพุทธองค์จะอุบัติขึ้นมาเสียอีก และไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพระพุทธเจ้าโดยตรง แต่เป็นเรื่องของธรรมชาติโดยเฉพาะ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ทราบเข้าใจกฎนี้ และทราบวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านี้ ในลักษณะที่จะไม่ทำให้เกิดความทุกข์ขึ้น^{๓๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า เมื่อมีการปฏิบัติตามหลักไตรลักษณ์จนรู้แจ้งตามความเป็นจริงแล้ว จะทำให้เกิดความรู้สึกถึงขั้นปล่อยวาง คือ การมองเห็นสิ่งต่าง ๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างถูกต้อง คือ มองเห็นความมีอยู่เป็นอยู่ เป็นสิ่งมายาทั้งสิ้น เป็นการมองเห็นเห็นแจ้ง ด้วยความรู้สึกด้วยสภาวะภายในใจอย่างแท้จริง จนเกิดความสลดสังเวชเบื่อหน่าย จึงจะเรียกว่า มีดวงตาเห็นธรรม ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นก็มีความดับไปเป็นธรรมดา ฉะนั้น การเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่แท้จริง คือต้องเห็นด้วยใจจนเกิดเป็นวิปัสสนาด้วยความรู้สึก ว่า สิ่งทั้งปวงน่าเบื่อหน่าย น่าสังเวช เป็นมายา ไม่มีอะไรน่ายึดมั่นถือมั่น พิจารณาเป็นความว่างโดยประการทั้งปวง^{๓๕}

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๖.

^{๓๔} ออง.ดิก.(ไทย)๒๐/๑๓๓/๓๘๕. อ้างในพุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ), หน้า ๒๖.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘ - ๓๐.

๒) สุญญตา

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า หลักธรรมเรื่อง สุญญตา - ความว่าง มาเป็นหลักธรรมในการพัฒนาปัญญา ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า

สุญญตา คือ ความว่าง เป็นสภาวะแห่งความว่างที่ปราศจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา, ว่างเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน^{๓๖} เป็นสภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ ว่างจากความเป็นตัวตน ตลอดจนว่างจากสาระต่าง ๆ เช่น สาระคือความเที่ยงแท้ ความสวยงาม ความสุข โดยประการทั้งปวง หมายถึง หลักธรรมที่เป็นฝ่ายปรมัตถ์ เช่น ขั้น ๕ ธาตุ อายตนะ และปฏิจาสมุปบาท แสดงตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่า ปราศจากความเป็นสัตว์ บุคคลตัวตน เรา เขา เป็นเพียงนามธรรม หรือกระบวนการทางธรรมชาติล้วน ๆ หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย^{๓๗}

สุญญตา - ความว่าง มีลักษณะ ๒ ประการ คือ

(๑) ความว่างที่เป็นลักษณะของสิ่งทั้งปวง ดังหลักพระบาลีว่า สัพเพ ธมมา อนตตา แปลว่า สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา โลกนี้จึงว่างโดยธรรมชาติ แต่คำว่า ว่าง ที่ท่านพุทธทาสเข้าใจในที่นี้ มิได้หมายความว่าไม่มีอะไร แต่เป็นความว่างตามภาษาคนเข้าใจง่าย ซึ่งหมายความว่า มีทุกสิ่งทุกอย่างอย่างมีตามที่เรารู้เห็นอยู่เต็มไปหมด แต่ในภาษาธรรมกล่าวว่ามันว่างจากความหมายที่ควรที่จะยึดถือ ว่าเป็นตัวตนหรือของตน เพราะฉะนั้น ในสุญญตาสูตร จึงเขียนกล่าวไว้ชัดเจนว่า โลกนี้ว่าง เพราะไม่มีส่วนใดที่ควรที่จะยึดถือเอาว่า เป็นตัวตน หรือเป็นของตน แต่มิได้หมายความว่า ไม่มีโลกนี้ หรือไม่ได้หมายความว่า ไม่มีอะไรอยู่ในโลกนี้เลย

(๒) ความว่างเป็นลักษณะของจิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งทั้งปวง ข้อนี้สืบต่อมาจากความว่างในประเด็นแรก นั่นคือ สิ่งทั้งปวงรวมเอาทั้งจิตด้วย ว่างจากความหมายที่ควรที่จะยึดถือ ว่าเป็นตัวตนหรือของตน จิตนั้นจึงไม่ไปยึดถือเอาส่วนหนึ่งส่วนใดในโลกนี้ ว่าเป็นตัวตน จิตนั้นจึงว่าง เพราะจิตนั้นเห็นความว่างของโลกอยู่เสมอ จึงไม่เกิดการปรุงแต่งยึดถือเอาเป็นตัวตน เมื่อไม่มีการปรุงแต่งยึดถือเอาเป็นตัวตน ก็ไม่อาจจะเกิดโลภะ โทสะ และโมหะได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตว่าง เพราะว่างจากกิเลส คือ โลภะ โทสะ และโมหะนั้นเอง^{๓๘}

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษยปรัชญาฉบับสมบูรณ์, หน้า ๓๔.

^{๓๗} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมของพุทธทาส, หน้า ๔๗๒ - ๔๗๓.

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, เอกสารชุดมรดกด้านใน อันดับ ๒๖ จิตประภัสสร - จิตเดิมแท้ - จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร, (กรุงเทพมหานคร : คณะเผยแผ่วิถีการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ (พชป.), ๒๕๑๓), หน้า ๒๐.

เรื่องสุญญตา - ความว่างนี้ พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้หลายแห่ง แต่ใจความสาระยังเหมือนแบบเดิม ๆ และไม่แตกต่างกันมากนัก ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ ผู้วิจัยสรุปความว่า

คำว่า สุญญตา - ความว่าง หมายถึง ความว่างจากตัวตน เป็นคำที่รวบรวมความหมายของคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไว้ทั้งหมด คือเมื่อมันไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีส่วนไหนที่ยั่งยืนถาวร เรียกว่า ว่างได้ เมื่อเต็มไปด้วยลักษณะที่ดูแล้ว น่าสังเวชใจ ก็แปลว่าว่างจากส่วนที่ควรเข้าไปยึดถือเอา ทั้งปวงว่างจากสาระที่ควรเข้าไปยึดถือ นั่น เป็นตัวคำสอนแก่นแท้และเป็นหัวใจของการปฏิบัติตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริง^{๓๕}

เมื่อกล่าวโดยสรุป สภาวธรรมที่เรียกว่า “สุญญตตา” ต้องมีเหตุผลประกอบด้วย ๓ ประการ คือ

(๑) เพราะเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ด้วยปัญญาที่จะกำหนดพิจารณาความเป็น และมองเห็นภาวะที่สังขารทั้งปวงเป็นสภาพที่ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา

(๒) เพราะเป็นสิ่งที่ว่างจากกิเลส มีโลภะ โทสะ โมหะ

(๓) ว่างเพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังนั้น ความว่าง ๓ ประการนี้ เป็นความว่างระดับโลกุตตรมรรค ซึ่งเป็นไปเพื่อความผาสุกของคนในสังคม

๔.๓.๓ บทบาทต่อสังคมไทย

๑) ด้านการศึกษา ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวให้ความหมายของการศึกษาไว้ว่า การศึกษา คือสิ่งที่ทำความก้าวหน้าอย่างถูกต้อง เพื่อให้มนุษย์ได้บรรลุถึงสิ่งที่ดีที่สุดในทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา เพื่อให้เกิดความฉลาดเพื่อไปแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ พระพุทธศาสนาต้องการให้ศึกษาตัวเอง เพราะปัญหาต่าง ๆ อยู่ที่ตนเอง ฉลาดมองดูด้านในของตัวเอง โดยตัวเอง เพื่อตัวเอง ให้เห็นความทุกข์ และดับทุกข์ให้ได้ คำว่า การศึกษาที่แท้จริงตามหลักแห่งพระพุทธศาสนานั้น มีลักษณะหรือความหมายเป็นพิเศษอยู่ คือว่าต้องดูมาจากข้างใน แล้วนำแก้ปัญหาข้างนอก, การศึกษาแบบโบราณ เราต้องการดี ๖ อย่าง คือ บุตรที่ดี ศิษย์ที่ดี เพื่อนที่ดี พลเมืองที่ดี สาวกที่ดี มนุษย์ที่ดี คือมีคุณธรรมเต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์ ด้วยการรู้จักตัวเอง เชื่อมั่นตัวเอง พอใจตัวเอง พอใจเคารพตัวเอง และการศึกษาต้องเป็นการศึกษาที่ควบคุมความฉลาดที่เกิดขึ้นมาจากการศึกษาให้ได้ นั่นเอง^{๓๖}

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาปริทรรศน์, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๗๑-๘๕.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุษยา, ๒๕๓๑),

พุทธทาสภิกขุ ได้แสดงปาฐกถาธรรมทางวิทยุ เมื่อเช้าวันอาทิตย์ที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๘ เวลา ๐๘.๐๐ ถึง ๐๘.๓๐ น. ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย กรมประชาสัมพันธ์ ผู้วิจัยสรุปใจความได้ว่า

ปัญญจะต้องมาก่อนสิ่งอื่นใดทั้งหมดไม่ว่ากิจกรรมใดๆ ต้องใช้ปัญญาเป็นเครื่องดำเนินไป เพื่อให้การกระทำของมนุษย์ ถูกต้องตามกฎหมายธรรมชาติ นำมาซึ่งสันติสุข และสันติภาพอย่างแท้จริง กิจกรรมที่จะต้องทำคือ หน้าที่ หน้าที่ในภาษาบาลีเรียกว่าธรรมะ หน้าที่คือความรอดพ้นจากความทุกข์ ความรอนั้นมีอยู่ ๒ ระดับ ระดับแรกรอดชีวิตจากความตาย, ระดับที่สอง รอดจากการเบียดเบียนของกิเลสและความทุกข์, คนเราแม้จะมีกินมีใช้ แต่ถ้ายังมีกิเลส คือ โลภะ โทสะ และโมหะเบียดเบียนแล้ว ชีวิตก็ยังมีความทุกข์อยู่เรื่อยไป ถ้ามองอีกด้านหนึ่งจะเป็นสองฝ่าย คือ รอดของบุคคลแต่ละคน นับว่า รอดของสังคมทั้งหมด ก็รอดของตนเองและรอดของคนอื่น โดยแต่ละบุคคลทำความรอดให้แก่ตนเองแล้ว ความรอดของสังคมจะเกิดขึ้นตามมาเอง เพราะว่า ความรอดของสังคมนั้น จะเกิดขึ้นมาได้ ก็ด้วยการอาศัยองค์ประกอบ คือความรอดของบุคคลแต่ละบุคคลมาก่อนเป็นลำดับแรก^{๔๑}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวต่อไปอีกว่า ขอให้คนไทยเราใช้ปัญญา คือ ความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ สิ่งที่เราควรรู้คือความดับทุกข์ แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ สิ่งที่ไม่ควรรู้มีจำนวนมากมายมหาศาล ไม่จำเป็นต้องรู้ เพราะรู้แล้วดับทุกข์ไม่ได้ ไม่เป็นสาระประโยชน์กับชีวิต ในปัจจุบันนี้คนเราส่วนมากรู้จักความรู้กันแค่เพียงสองอย่าง อย่างที่ ๑ คือ การรู้หนังสือ รู้อักษรศาสตร์ เป็นความรู้เบื้องต้นของความรู้ (สัญญา) อย่างที่ ๒ คือ รู้อาชีพ รู้การทำงานเลี้ยงชีพและการดำรงชีพ (อาชีพ ทำมาหากิน) การทำอาชีพต้องรู้ผลของอาชีพนั้นๆ และต้องดำเนินอาชีพให้ถูกต้องไม่ก่อปัญหาให้แก่ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน ส่วนความรู้อย่างที่ ๓ ที่พระพุทธเจ้าสอนไว้ ซึ่งคนเราส่วนมากไม่ค่อยรู้จัก คือ การรู้ธรรมะในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นเรื่องความดับทุกข์ ทางจิตใจหรือทางจิตวิญญาณโดยตรง เพราะเป็นเรื่องภายในที่ละเอียดอ่อน ต้องศึกษาปฏิบัติลงไปจริงๆ จึงจะประสบความสำเร็จ เพราะประโยชน์การรู้หนังสือ การรู้อาชีพ ทั้งสองอย่างนั้นถึงจะมีความสำคัญ และมีประโยชน์สำหรับชีวิต แต่ก็ยังน้อยกว่าการรู้เรื่องธรรมะ เพราะมนุษย์จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และทำความแตกต่างระหว่างคนกับสัตว์ได้ ต้องรู้ธรรมะ การศึกษาเรื่องอะไรก็ตามถ้าขาดธรรมะแล้ว เป็นการศึกษาที่เรียกว่า ระบบการศึกษาแบบมหาหิงวัน ซึ่งเป็นการศึกษาเรียนรู้ที่ไม่ครบวงจรนั่นเอง^{๔๒}

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, พุทธทาส “เดือนมีสุขแล้วอย่าตกเป็นทาสของมัน”, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๓๐), หน้า ๓๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

พุทธทาสภิกขุ ยังกล่าวคำหั้นแผนการศึกษาทั้งหมดของโลกในสมัยปัจจุบันว่า เป็นแผนการสอนที่ผิดพลาด เป็นการศึกษาชนิดที่เป็นศัตรูต่อประชาธิปไตย การศึกษาแผนปัจจุบันของโลกส่วนใหญ่ เดินตามแบบวัฒนธรรมของฝรั่งชาวตะวันตก ที่มุ่งเน้นในเรื่อง วัตถุสิ่งยั่วยวนที่ทำให้ลุ่มหลงเป็นสำคัญ และสิ่งที่พวกฝรั่งกลัวมากคือคอมมิวนิสต์ เป็นเรื่องแย่งชิงต่อสู้กันทางวัตถุ จนถึงกับการจัดระบบศึกษาอย่างไม่ถูกต้องสำหรับความเป็นมนุษย์ เพื่อนำมนุษย์ไปสู่ความเป็นผู้มีใจสูงอย่างสมบูรณ์ไม่ได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง กลุ่มบุคคลบางกลุ่ม ว่าที่จัดทำแผนการศึกษาทั้งหมดของโลกในปัจจุบัน ไม่มีการกระทำให้เด็ก ๆ รู้ว่า เกิดมาทำไม เมื่อคนเราไม่รู้ว่า เกิดมาทำไม ก็ไม่รู้ว่าจะไปทางไหน และจะได้อะไรเป็นสิ่งสูงสุด ยุคสมัยนี้ไม่รู้ว่าเขาเอาอะไรมาเป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษา ได้ยินเขาพูดกันถึงกับยึดถือเป็นหลักว่า การศึกษานี้เพื่อการอยู่รอด ฟังดูแล้วเหมือนกับมีกลิ่นไอของคนที่ขาดกลัวตาย คำว่า อยู่รอด ในที่นี้ พวกเขາเหล่านั้นไม่ได้หมายความว่า มนุษย์เรา ได้สิ่งที่ดีที่สุดในชีวิตที่จะได้รับ ท่านยังได้กล่าวให้ความหมายของการศึกษาตามทัศนะของท่านว่า การศึกษานั้นเพื่อการประหารเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ เพราะว่า สัญชาตญาณอย่างสัตว์นี้ เต็มไปด้วยอันตรายอย่างมาก คิดดูให้ดีว่า เด็ก ๆ ที่เพิ่งคลอดออกมาจากท้องแม่ ยังเต็มไปด้วยสัญชาตญาณอย่างสัตว์ เวลาโตขึ้นมาในลักษณะอย่างนั้น ก็เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว สติปัญญาของมนุษย์เหล่านั้น ย่อมงอกงามขึ้นมา เพื่อไปเพิ่มสมรรถภาพให้แก่ความเห็นแก่ตัว ฉะนั้นความเห็นแก่ตัวของสัตว์ระดับมนุษย์นี้จึงร้ายกาจมาก ผลของการศึกษาที่ถูกต้องแท้จริง คือ เพื่อให้มนุษย์ได้สิ่งดีที่สุดในชีวิตที่มนุษย์ควรจะได้รับ ด้วยการมีปัญญาทำลายเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ได้ และมีการปฏิบัติธรรมพัฒนายกระดับจิตใจของมนุษย์ ให้เป็นมนุษย์ที่มีจิตใจสูงอย่างสมบูรณ์ (ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกเป็นภาษาบาลีว่า ภาวิตกญาณ แปลว่า ปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้ว)

ดังนั้น การศึกษาเพื่อประชาธิปไตยนั้น ถ้าเป็นประชาธิปไตยของมนุษย์ที่มีใจสูง และที่ใช้อำนาจธรรมะเป็นใหญ่ก็คืออยู่ ถ้าเป็นของพวกวัตถุนิยมจัดที่เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว สามารถทำโลกนี้ให้เป็นนรกวินาศย่อยยับได้ เพราะความเคียดรื้อนนานัปการ เกิดมาจากการตกเป็นทาสของวัตถุ ฉะนั้นการศึกษาที่แท้จริงต้องเป็นความถูกต้องแบบธรรมาธิปไตยทางพระพุทธศาสนา^{๔๓}

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาชนิดที่เป็นศัตรูต่อประชาธิปไตย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบูชา, ๒๕๓๐), หน้า ๔๖ - ๔๘.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การให้ความเห็นด้านการศึกษาว่า บุคคลในสังคมไทย จะเป็นบุคคลที่พึงปรารถนาได้ ต้องเป็นบุคคลที่ได้รับการพัฒนาทางด้านปัญญา และต้องมีคุณสมบัติ ดังนี้

ต้องมีการศึกษาคี และมีการศึกษาอย่างถูกต้อง เป็นการศึกษาที่หางไม่ด้วน คือ นอกจากรู้วิชาหนังสือและรู้อาชีพแล้ว จำเป็นต้องรู้จักและมีธรรมะสำหรับความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง สมบูรณ์ สามารถเอาชนะสัญชาตญาณอย่างสัตว์ได้ด้วย การศึกษาที่ดีและถูกต้องนั้น ต้องสร้าง ความเป็นสุภาพบุรุษ คือรู้ว่าอะไรเป็นอะไร ไม่เห็นแก่ตัวจัด ไม่แก่งแย่งชิงดีชิงเด่นเบียดเบียน ทำลายล้างกัน มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม ดังนั้น การศึกษาต้องสร้างความเป็นมนุษย์ที่ สมบูรณ์ และมีความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลที่อยู่แวดล้อมเรา คือ เป็นบุตรที่ดี ของพ่อแม่, เป็นศิษย์ที่ดี ของครูอาจารย์, เป็นเพื่อนที่ดี ของเพื่อน, เป็นพลเมืองที่ดี ของประเทศชาติ, เป็นศาสนิกที่ดี ของ ศาสนา, และสุดท้ายคือเป็นมนุษย์ที่เต็มเปี่ยมบริบูรณ์ด้วยคุณธรรมแห่งความเป็นมนุษย์ ซึ่งในการนี้ ต้องอาศัยความช่วยเหลือเกื้อกูลของสถาบันต่าง ๆ เช่น ครอบครัว โรงเรียน วัด สื่อมวลชน และ ผู้คนในสังคมที่ดี ๆ ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร^{๔๔}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ว่ามุ่งเน้นการศึกษาไปที่การดึงคนออกเสียจากการเป็นทาส ทางวัตถุนิยม ละความเห็นแก่ตัว เรียนเพื่อการเข้าถึงธรรม เพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติ ดังที่ท่านกล่าวไว้ ผู้วิจัยสรุปความได้ว่า

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การศึกษาที่จะช่วยมนุษย์ได้แท้จริงนั้น ไม่ใช่การเรียน หนังสือหรือวิชาชีพ แต่ต้องเป็นการเรียนธรรมะ เพื่อปฏิบัติตนให้มีศีลธรรม มิฉะนั้นแล้ว ความ ฉลาดความร่ำรวยที่ได้มาจากการเล่าเรียน จะกลายเป็นสิ่งส่งเสริมความเห็นแก่ตัว ทำตนเองให้จม อยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส คือตกอบายทั้งชีวิตเป็น ๆ และยังทำให้เพื่อนมนุษย์เดือดร้อนอีกด้วย เพราะความเป็นอันทพของตนในลักษณะเช่นนี้ การศึกษาที่แท้จริง ต้องส่งเสริมศีลธรรมทุก ขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ การศึกษาที่บริสุทธิ์นั้น ต้องศึกษาเพื่อช่วยตนเองและผู้อื่นทั้งโลก ยิ่งเพื่อ ผู้อื่นมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งบริสุทธิ์มากขึ้นเท่านั้น ขณะนี้เรามีการศึกษาชนิดที่ทำลายตัวเองโดยไม่ รู้สึกตัว และจะมีความรู้สึกนึกคิดที่ดั่งงามที่โหดมาช่วยผู้อื่น โลกจึงมีการเอารัดเอาเปรียบเบียดเบียน กันอย่างหนาแน่น การศึกษาที่แท้จริงต้องทำให้เรารู้สึกรับผิดชอบร่วมกันทั้งโลก เพื่อให้ทุกคนเป็น คนเดียวกัน ขอให้ทุกคนตั้งปณิธานว่า เรามีการศึกษาเพื่อกระทำโลกนี้ให้งดงาม มิใช่เพื่อทำให้

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาในทัศนะของท่านพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อัสสัมชัญ , ๒๕๕๓), หน้า ๔ - ๑๑.

ตัวเองร่ำรวยด้วยเรื่องกิน กาม เกียรติ และแข่งขันกันจนโลกพินาศไป เพราะการปฏิบัติศึกษาที่ผิดๆ นั้นเอง”^{๔๕}

๒) ด้านการดำเนินชีวิต พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า วิธีการครองชีวิตและการดำเนินชีวิตของท่าน ไม่ว่าจะเป็นงานคิด พุค ทำ ท่านมีหลักปฏิบัติมุ่งทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ประหยัด มัธยัสถ์ รอบคอบ เป็นไปตามพุทธประสงค์เป็นหลักสำคัญ เป็นไปเพื่อความสงบสุข ของเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ หรือศาสนา เพื่อส่งเสริมสิ่งดีที่มีอยู่ และแก้ไขปรับปรุงส่วนที่บกพร่องขาดศีลธรรมให้มีขึ้นตลอดทั้งโลก ดังปณิธานที่ท่านได้กล่าวไว้ ๓ ประการ คือ

(๑) ท่านพยายามให้พุทธบริษัทเข้าถึงหัวใจของพระพุทธศาสนา และให้บริษัทของศาสนาอื่น เข้าถึงหัวใจของศาสนาของเขา คือให้ศาสนิกทั้งหลายที่ต่างศาสนาเข้าถึงหัวใจแห่งศาสนาของตน ๆ

(๒) ท่านให้ทำความเข้าใจอันดีซึ่งกันและกันในระหว่างศาสนา ให้เลิกความคิดที่เป็นปรปักษ์ต่อกัน แข่งดี อิจฉาริษยา เหมือนกับที่กำลังเป็นอยู่

(๓) ท่านจะดึงเพื่อนมนุษย์ในโลกนี้ ออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุนิยม ซึ่งกำลังดึงคนให้ลุ่มหลง และตกเป็นทาสของความอ้อยทางวัตถุนิยมขึ้นไปทุก ๆ ที่ ทั้งที่โลกนี้จะวินาศลงไปด้วยวัตถุนิยม แต่คนกลับไปบูชาวัตถุนิยมอย่างชนิดกดโงหัวไม่ขึ้น”^{๔๖}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าว เรียกร้องให้มนุษย์เราทำตัวเป็นผู้มีศีลธรรม นำศีลธรรมกลับมาเมื่อนุคคลนำศีลธรรมมาประพฤติปฏิบัติ ในเมื่อเนื้อตัวของมนุษย์เป็นผู้มีศีลธรรมนั้น เขาจะรักความเป็นมนุษย์ของเขา แล้วก็ทำหน้าที่การทำงานของมนุษย์อย่างเต็มกำลังของสติปัญญา สนุกพอใจกับการทำงาน ยิ่งเหงื่อออกมากยิ่งพอใจ เพราะมีความสุขกับการทำงาน สุขแท้มีอยู่แต่ในการทำงานและช่วยโลก

ดังนั้น มนุษย์เราจึงทำงานได้มาก มีการผลิตทำเงินได้มาก และเมื่อได้เงินแล้ว ก็ไม่ต้องเอาไปเที่ยวตามสถานบันเทิงเริงรมย์ทำที่เต็มไปด้วยอบายมุข เพราะเขาหาความสุข และสนุกกับการทำงาน เงินก็เหลือเก็บ เหลือกิน เหลือใช้ ดำเนินชีวิตกินพอดี อยู่พอดี มีจิตใจบริสุทธิ์ แจ่มใส และที่เหลือก็สามารถนำไปช่วยเหลือผู้อื่นได้อีกด้วย

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ฝากไว้, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๓), หน้า ๔๕.

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า เมื่อศีลธรรมกลับมาอยู่ในหมู่มนุษย์แล้ว ปัญหาความยากจน ไม่มีกิน หรือปัญหาคอร์รัปชัน โกงกินชาติบ้านเมือง ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาโสเภณี ตลอดจนถึงปัญหาความยุ่งยากต่าง ๆ ในสังคมบ้านเมืองทั้งหลายที่มีอยู่ก็จะหมดไปโดยปริยาย

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า ยังได้สอนให้แนวความคิดไว้ให้แก่พุทธบริษัทให้มีศีลธรรมในเรื่อง ศิลปะไม่ต้องเอาในส่วนที่เกินความจำเป็นของชีวิตมนุษย์ โดยได้ยกเอาแก่นแห่งอุโบสถศีลมาประยุกต์ใช้เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ แล้วเรียกชื่อใหม่ว่า ศิลปะ ๘ ประการ คือ ด้วยการไม่ประทุษร้ายเบียดเบียนชีวิต ไม่ประทุษร้ายเบียดเบียนทรัพย์สิน ไม่ประพฤติดำทราดทำลายความดี-คุณธรรม ไม่ประทุษร้ายด้วยการถือเอาประโยชน์ของผู้อื่นด้วยการกล่าววาจาเท็จ ไม่ประทุษร้ายสติสัมปละดีของตนเองด้วยของมีนเมาทั้งหลาย ไม่บริโภคเสพกินในส่วนที่เกิน ไม่ใช้สอยในส่วนที่เกิน ไม่เป็นอยู่เกินความจำเป็นสำหรับชีวิต^{๔๗}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าว ชักชวนให้ปลูกต้นไม้แห่งศีลธรรม (พฤษภาแห่งศีลธรรม) โดยคำอธิบายว่า รากของต้นไม้ศีลธรรม คือ อุดมคติที่ถูกต้อง, ลำต้นของต้นไม้ศีลธรรม คือ การปฏิบัติที่ถูกต้อง ไม่มีการประทุษร้ายเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น, ดอกผลของต้นไม้ศีลธรรม คือ สันติสุขส่วนบุคคลและสันติภาพของโลก, แผ่นดินอันเป็นที่ตั้งอยู่ของต้นไม้ศีลธรรม คือ ความรู้สึกเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งสิ้น, น้ำคือ ความไม่ตกเป็นทาสของอายตนะ, อาหารคือการบังคับกระแสแห่งความรู้สึก ไม่ทำไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาความอยาก ความรู้สึกฝ่ายต่ำ ให้บังคับควบคุมตัวเองได้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า พุทธบริษัทในสังคมไทยควรเข้าใจธาตุตัมมัมปัญหา ปัญญาเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงตามธรรมชาติ, อุณหภูมิจึง คือ สัทธาปัสสนา ความเป็นผู้มีศรัทธา และเลื่อมใสอย่างถูกต้อง ทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ แผ่นดิน น้ำอาหาร แสงแดด อุณหภูมิ จะทำให้รากฐานของต้นไม้ศีลธรรมสมบูรณ์มั่นคง, ต้นไม้แห่งศีลธรรมที่เจริญงอกงามอย่างนี้จะได้แตกใบ แตกกอดอก ออกผล เป็นมรรค ผล นิพพาน คือ ความสันติสุขและสันติภาพ, ถ้ามมนุษย์ในโลกไม่ช่วยกันปลูกต้นไม้แห่งศีลธรรม

โลกเราคงไร้ร่มเงาที่สงบเย็น ตามคติพจน์ Slogan ประจำสวนโมกข์ คือ กินข้าว जानแนว อาบน้ำในคู นอนกุฏิเล่าหมู ฟังขลุ่ยร้องเพลง อยู่อย่างเป็นทาส มุ่งมาดความว่าง อยู่อย่างตายแล้ว พบแก้วในมือ คือดวงจิตว่าง แจกของสองตะเกียง เลี้ยงคนทั้งโลก ท่านสอนไว้เป็นหลักปฏิบัติเพื่อไม่ให้มีปัญหาทางด้านการเป็นอยู่ฝ่ายวัตถุและเหมาะสมแก่การก้าวหน้าทางด้านจิตใจ

^{๔๗} พุทธทาสภิกขุ, *ฟ้าสาธระหว่าง ห้าสิบปีที่สวนโมกข์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๕), หน้า ๔๗๑.

โดยหลักธรรมชาตินี้ว่า กินอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง, งามอยู่ที่ผี คืออยู่ที่ละ พระอยู่ที่จริง นิพพานอยู่ที่ตายเสียก่อนตาย ปริญญาสวนโมกข์มีอยู่ว่า ตายก่อนตาย คือ จิตหมดความรู้สึกว่าตัวกู - ของกู เสียก่อนที่ร่างกายจะตายไป ก็เสวยตายก่อนตัวจะสิ้นชีวิต ให้เหลืออยู่แต่สติปัญญาที่บริสุทธิ์ในชีวิต เป็นสิ่งที่มีได้แต่ขณะปัจจุบันนี้ ดังนั้นพุทธบริษัทที่แท้จริงต้องพิจารณาเห็นความความเป็นจริง คือ ทุกสิ่งมันเป็นเช่นนั้นเอง^{๔๘}

หลักการที่ถือปฏิบัติกันอยู่ในสวนโมกข์ว่า ไม่ยินดีต้อนรับคนที่ล้างจานข้าวไม่เป็น ต้อนรับคนที่กินข้าวแล้วต้องให้คนอื่นล้างจานข้าวให้ เป็นหลักการที่ไม่ขัดกับหลักของพุทธศาสนา แต่กฎนี้มีไว้เพื่อคัดเลือกคนที่เหมาะสมสำหรับจะพักอยู่ในวัดเพื่อการปฏิบัติธรรม เพราะมีจิตใจสอดคล้องกับหลักแห่งการไม่เห็นแก่ตัว หรือการเอาเปรียบผู้อื่น, พุทธทาสคัดค้านคำกล่าวที่ว่า งานคือเงิน เงินคืองาน ว่าเป็นหลักที่ไม่ถูกต้องของพระพุทธศาสนา ซึ่งสอนให้ทำงานในฐานะเป็นหน้าที่ที่ถูกต้อง สำหรับสิ่งที่มีชีวิตทุกชีวิต มิใช่ทำเพื่อหาเงินมาปรนเปรอชีวิต ให้หลงระเหิดในอบายมุข และเรขมยุขต่าง ๆ และกามารมณ์ ซึ่งเป็นเรื่องบ้าบอเดี๋ยว ท่านยังได้กล่าวว่า ธรรมะ คือ หน้าที่, การทำตามหน้าที่ คือการปฏิบัติธรรมทั้งหมดนั่นเอง ว่า “ศีลธรรม”^{๔๙} และท่านยังสอนให้เยาวชนรุ่นใหม่เป็นคนดีมีศีลธรรม ดังคำที่กล่าวไว้เสมอว่า “ศีลธรรมของเยาวชน คือสันติภาพของโลก”^{๕๐}

๓) ด้านการเมือง การปกครอง และด้านเศรษฐกิจ

แนวความคิดหลักคำสอนและการตีความของพุทธทาสภิกขุ ทางด้านการเมืองการปกครอง - และด้านเศรษฐกิจ รวมความอยู่ที่คำว่า ธรรมะ คำเดียว การเมือง - การปกครอง จะเป็นการเมืองที่แท้จริง บริสุทธิ์ และจะนำมาซึ่งประโยชน์สูงสุดได้ ต้องเป็นการเมืองประกอบด้วย ธรรมะ คำว่า ธรรมะนี้ จะครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ดังที่ท่านกล่าวไว้ ๔ ความหมาย คือ ธรรมชาติ, กฎของธรรมชาติ, หน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ และผลที่ได้รับจากการปฏิบัติตามหน้าที่ ที่ถูกต้องตามกฎของธรรมชาตินั้น

ความหมายแรก ธรรมะคือธรรมชาติ หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้นสิ่งใด ทั้งนามธรรม รูปธรรม สังขตะธรรม อสังขตะธรรม สังขารธรรม วิสังขารธรรม

ความหมายที่สอง ธรรมะคือกฎของธรรมชาติ หรือที่เรียกว่าสังขธรรมของธรรมชาติ เรียกว่า สังขธรรม เป็นต้นว่า กฎไตรลักษณ์ หรือกฎแห่งกรรมต่าง ๆ และกฎของอิทัปปิจจยตา

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ฝากไว้, หน้า ๖.

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ, ฟาสาธระหว่าง ห้าสิบปีที่สวนโมกข์, หน้า ๓๖๕.

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุษยา, ๒๕๓๑), หน้า

ความหมายที่สาม ธรรมะคือหน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ หมายถึงการปฏิบัติให้เป็นไปตามกฎหมายของชาตินั้นเรียกว่า การปฏิบัติธรรม เช่นการปฏิบัติตามหลักธรรมอริยมรรคมีองค์แปด

ความหมายที่สี่ ธรรมะคือผลที่ได้รับจากการปฏิบัติตามกฎแห่งธรรมะนั้น เรียกว่า ปฏิเวธธรรม คือมรรค ผล นิพพาน ได้รับสันติสุขในส่วนตนและเกิดสันติภาพในส่วนรวม^{๕๑}

ในลักษณะทำนองเดียวกันนี้พุทธทาสภิกขุกล่าวถึง ธรรมะ ในชื่อของ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ธรรมะในชื่อของการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม เรื่องนี้จะเข้าใจได้ดียิ่งขึ้นหากเชื่อมโยงกับความคิดของท่านในเรื่องธรรมกับศีลธรรม เพราะท่านถือว่า ธรรมในชื่ออื่น ก็คือคำว่า ศีลธรรม ศีลธรรมก็คือธรรม ซึ่งทำให้เกิดความปกติได้ ถ้าศีลธรรมในฐานะที่เป็นเหตุ ต้องเรียกว่า สิ่งที่ทำให้เกิดความปกติ ถ้าศีลธรรมในฐานะที่เป็นผล หมายความว่า ภาวะแห่งความปกติที่เราได้รับ ศีลธรรม ว่า ศีล หรือ สี – ล หมายถึง ภาวะแห่งความปกติ จากจุดนี้เอง ทำให้ท่านกล่าวย้ำเสมอ ไม่ว่าในเรื่อง ศีลธรรมกับมนุษย์โลก หรือการกลับมาแห่งศีลธรรม หรือที่อื่นๆ ว่า การเมืองคือศีลธรรม เศรษฐกิจคือศีลธรรม สังคมคือศีลธรรม ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม ลืบเนื่องมาจากการแยกธรรม หรือศีลธรรมออกจากเรื่องต่าง ๆ จะกลายเป็นการเมืองวินาศ คนที่ไม่รู้จักศีลธรรมนี้ เขาไม่ค่อยคิดที่จะใช้ศีลธรรมให้มีอยู่ในรูปแบบของการเมืองการปกครอง การเศรษฐกิจ การทหาร แล้วในระบบศีลธรรมสากล ไม่มีใครมองอย่างนี้ ท่านชี้ให้เห็นว่าการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และสังคมนั้น ต้องแก้ที่ต้นเหตุคือการขาดศีลธรรม ขาดสภาวะที่ปกตินั่นเอง^{๕๒}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง ทุกศาสนามีหลักการคล้ายกัน คือ ทุกคนเป็นเพื่อน เกิดแก่ เจ็บ ตายด้วยกัน เป็นเพื่อนร่วมสุขร่วมทุกข์และมีปัญหาอย่างเดียวกัน ทุกศาสนาสอนมุ่งเน้นให้รักผู้อื่นยิ่งกว่าตัวเอง เพราะเป็นหัวใจของทุกศาสนา หรือเท่ากับตัวเอง สอนมุ่งหมายทำลายความเห็นแก่ตัว ให้เห็นแก่ผู้อื่นด้วยกันทั้งสิ้น นั่นคือความหมายแห่งสังคมนิยม อย่างมานิยมตัวบุคคลคนเดียว ทุกศาสนามีวิญญูณแห่งสังคมนิยม ทุกศาสนามีพระเจ้าเป็นยอดสุด พระเจ้าโดยความหมายทั่วไป คือ ผู้สร้างโลก ผู้ควบคุมโลก และผู้ทำลายโลกเป็นครั้งคราวไป การสร้างโลก การควบคุมโลก การทำลายโลก ในความหมายของคำว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป นั่นคือกฎของธรรมชาติ มีอำนาจและมีความสามารถเท่ากับสิ่งที่เราเรียกว่า พระเจ้า พระเจ้าอย่างบุคคลหรือพระ

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับการเมือง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๘.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

เจ้าอย่างนามธรรม พระเจ้าอย่างนามธรรม มีธรรมะเป็นสิ่งที่สูงสุดเหนือสิ่งอื่นใดคือพระเจ้าในกฎอภิปัจจยา^{๕๓}

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึง การให้ความหมายเกี่ยวกับ เรื่อง การเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจไว้ว่า การเมือง คือการทำหน้าที่เพื่อให้โลกเป็นอยู่อย่างผาสุก การเมืองที่แท้จริง จะต้องเป็นการสร้างสันติภาพ การเมือง คือสิ่งที่มีความมุ่งหมายเพื่อให้โลกมีความสุข โดยไม่ต้องใช้อำนาจ ธรรมะก็คือหน้าที่ของสิ่งที่มีชีวิตที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้อยู่กันอย่างผาสุก โดยไม่ต้องใช้อำนาจ ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่าการเมืองนั้นคือธรรมะที่มีเรื่องศีลธรรมนั่นเอง^{๕๔}

ฉะนั้น สังคมนิยมตามแบบฉบับของพระศาสดาทั้งหลาย ต้องเป็นสังคมที่ประกอบด้วยธรรมะ ซึ่งมีความบริสุทธิ์อยู่ในตัว เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่คนทุกคน เรียกว่า สังคมนิยมตามแบบของพระเจ้า กล่าวให้เป็นภาษาสั้น ๆ ว่า ธรรมิกสังคมนิยม คือสังคมที่ประกอบอยู่ด้วยธรรม นี่คือนิยามการเมืองของพระเจ้า มีพระเจ้าเป็นยอดสุดของการเมืองชนิดนี้ ขอให้เรารู้จัก สิ่งที่เราเรียกว่า การเมืองในฐานะที่เป็นธรรมะ คือหน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติด้วยกันอย่างนี้ การประพฤติธรรมก็จะเป็นการเมือง การเมืองก็จะเป็นการประพฤติธรรม มิฉะนั้นแล้ว ก็จะเปิดโอกาสให้พวกภูตผี ปีศาจ ชาตาน พญามาร มาสิงเอาประโยชน์แห่งตัวกู - ของกู แห่งพวกกู - พวกของกู เป็นสิ่งสูงสุดแล้ว ไม่นับถือพระเจ้า ไม่นับถือกฎเกณฑ์ของธรรมะ เมื่อเอาประโยชน์แห่งตัวกูของกู เป็นสิ่งสูงสุดแล้ว เป็นการเมืองของภูตผีปีศาจไม่เกี่ยวกับธรรมะ มีแต่จะชิงดีชิงเด่นนำสังคมไปสู่ความวิบัติในที่สุด^{๕๕}

จากกรณีดังกล่าวข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่าการพัฒนาปัญญามนุษย์ตามทัศนะพุทธทาสภิกขุ ถือว่าสำคัญเพราะทำให้สังคมมนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข โดยไม่ต้องใช้อำนาจ ความรุนแรงตัดสินเรื่องราวปัญหา แต่ใช้สติปัญญาตัดสินปัญหา เพราะปัญญาทำให้มนุษย์เรา รู้จักคิด รู้จักมีเหตุผล คิดสิ่งที่ยากให้กลายเป็นสิ่งที่ง่าย รู้จักแยกแยะดีชั่วถูกผิด การพัฒนาปัญญาตามลักษณะท่านพุทธทาสภิกขุคือการพัฒนาปัญญาที่บริสุทธิ์ถูกทำนองคลองธรรมที่เป็นสัมมาทิฐิไปสู่ความรู้แจ้ง โดยท่านพัฒนาตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา พร้อมหลักธรรมที่เกื้อกูลสนับสนุนต่อ

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, โลกรอดได้ด้วยประชาธิปไตยธัมมิกสังคมนิยมเผด็จการ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๒๔.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, การเมืองที่แก้ปัญหาลोकได้, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๕.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, โลกรอดได้ด้วยประชาธิปไตยธัมมิกสังคมนิยมเผด็จการ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๒๔.

การพัฒนาปัญญา ด้วยการมีศัลปะดำเนินชีวิตอยู่ในโลกอย่างผู้มีปัญญาเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง และคุณค่าของปัญญาที่มีต่อสังคมไทย เป็นต้น

๔.๔ สรุป

ผู้วิจัย ขอกล่าวสรุปว่า ด้านคุณค่าและอิทธิพลงานวรรณกรรมคู่มือมนุษย์ที่มีต่อการพัฒนามนุษย์ในสังคมไทยนั้น เพราะว่ามันุษย์เป็นสัตว์สังคมชอบอยู่รวมเป็นกลุ่ม การแสดงออกทางการกระทำอะไรทุกอย่างถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ ที่ต้องเรียนรู้ฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเพื่อความอยู่รอดทั้งทางกายและทางจิต จึงมีความจำเป็นต้องนำหลักธรรมมาพัฒนาตนเอง คือพัฒนาดังแต่ด้านพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐที่สามารถทำลายสัญชาตญาณอย่างสัตว์เดรัจฉานได้ โดยเฉพาะพฤติกรรมด้านกายกับวาจา ซึ่งต้องพัฒนาด้วยหลักเบญจศีลเบญจธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นธรรมที่คอยเกื้อกูลสนับสนุนกัน พร้อมด้วยการพัฒนามนุษย์ด้านจิตใจ เป็นเรื่องสำคัญในทางพระพุทธศาสนา ตามหลักพระพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า เป็นใหญ่ เป็นประธาน ทุกอย่างย่อมสำเร็จด้วยใจ” ดังนั้นการพัฒนาจิตจึงเป็นรากแก้วของการพัฒนาทั้งปวง การพัฒนาจิตตามทัศนะพุทธทาสภิกขุ เน้นตามแนวหลักอานาปานสติ เป็นการฝึกอบรมแบบตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือสติปัฏฐาน ๔ มี กาย เวทนา จิต ธรรม และสุดท้ายที่ผู้วิจัยนำมาเสนอไว้คือการพัฒนามนุษย์ด้านปัญญา เป็นเรื่องสำคัญเช่นเดียวกันเพราะปัญญาทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสงบสุข โดยปัญญาทำให้มนุษย์รู้จักคิด รู้จักหาเหตุผล คิดสิ่งที่ยากให้เป็นสิ่งที่ย่อย รู้จักใคร่ครวญ แยกแยะผิดถูกดีชั่วสำหรับแก้ปัญหาชีวิตส่วนตัวและสังคมได้อย่างถูกต้อง โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความคิดที่ประกอบด้วยคุณธรรม และเป็นปัญญาที่บริสุทธิ์ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม รู้แจ้งแทงตลอด จนจิตไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่น จุดมุ่งหมายที่ต้องพัฒนาปัญญาตามทัศนะพุทธทาสภิกขุ เพราะว่าอยากให้นมนุษย์มีความรอบรู้ ในเรื่องที่ควรรู้ ควรเจริญ เพียงพอสำหรับความเป็นมนุษย์ สำหรับขั้นตอนการพัฒนาปัญญาของพุทธทาสภิกขุ นั้น ท่านดำเนินการพัฒนาตามแนวหลักไตรสิกขา มี ศีล สมาธิ ปัญญา และมีหลักธรรมที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาปัญญา เช่น หลักธรรมไตรลักษณ์ ถือว่าเป็นหลักสัจจะในพระพุทธศาสนา สุญญตา เป็นเรื่องเกี่ยวกับความว่าง อิทัปปัจจยตา ฯลฯ และบทบาทของปัญญาที่มีต่อสังคมไทย มีด้านการศึกษา เพราะการศึกษาทำให้ชีวิตมนุษย์ก้าวหน้าเดินทางได้อย่างถูกต้อง ด้านการดำเนินชีวิตที่ดี และสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต คือพระนิพพานในพระพุทธศาสนา